

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
Кафедра історії держави і права**

МАТЕРІАЛИ

до вивчення навчальної дисципліни «Історія України»

здобувачами вищої освіти ступеня бакалавра на факультеті психології, політології та соціології
Національного університету «Одеська юридична академія» в галузі знань 05 «Соціальні та
поведінкові науки» за спеціальністю 053 «Психологія».

Заочна форма навчання

2020-2021 н.р.

З М І С Т

1. Конспект лекцій:

Лекція 1	с. 1
Лекція 2	с.20
Лекція 3	с.44
Лекція 4.	с.65

2. План практичних занять.

Заняття №1	с.89
------------------	------

3. Перелік питань до екзамену.....с.90

4. Тести для самоконтролю.....с.93

5. Додаток з ілюстраціями до вивчення дисципліни «Історія України».....с.107

ЛЕКЦІЯ № 1 НА ТЕМУ **Предмет і завдання курсу «Історія України»,** **його періодизація та історіографія**

Мета вивчення

Метою вивчення теми № 1. Предмет і завдання курсу «Історія України», його періодизація та історіографія є отримання знань для розуміння предмету цієї навчальної дисципліни, його завдань, особливостей періодизації. В темі подається характеристика принципів та методів вивчення суспільних, політичних та культурних явищ з історії українського народу. В процесі оволодіння матеріалами лекції здобувач повинен дізнатися про зв'язки дисципліни «Історія України» з іншими дисциплінами. В лекції також приділяється увага питанню історіографії дисципліни та її значення.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде спроможний:

1. Демонструвати розуміння предмету дисципліни «Історія України» та його періодизації.
2. Розуміти сутність та значення історичної науки та її місце серед інших гуманітарних дисциплін.
3. Розуміти загальну логіку, закономірності та хронологію державотворчих процесів України та Європи; ознайомлений із процесом виникнення та розвитку історичних змін, принципів та методології історичної науки; вироблення критичного, недогматичного погляду на місце і роль українського народу та української держави у світі.
4. Бути здатним до групової співпраці та емпатійної взаємодії, спираючись на отриманий історичний досвід та толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові особливості, а також віти аналізувати поведінку людини залежно від рівня її освіти і сприяти недопущенню конфліктних ситуацій у практичній діяльності.
5. Пропонувати власні способи вирішення дослідницьких задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання. Демонструвати соціально відповідальну та свідому поведінку, слідувати гуманістичним та демократичним цінностям, сприяти захисту прав людини і об'єктивно розуміти історію українського народу.

Література:

1. Історія України : навчально-методичний посібник / *О.І. Резнік, О.В. Горяга, Т.О. Остапенко*. Одеса : Фенікс, 2013. 250 с.
2. Історія України : підручник / Кормич Л.І., Багацький В.В. К. : Алтера, 2007. 413 с.

3. Історія держави і права України (ч.1) : навчально-методичний посібник / Н.В. Єфремова, І.В. Корнієнко, І.В. Долматов, Т.О. Остапенко. Одеса : «Фенікс», 2015. 416 с.
4. Тищик Б.Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України : акад. курс : підручник. К. : Ін Юре, 2015. 808 с.

Глосарій термінів навчального матеріалу

Історія – в перекладі з грецької мови - знання, оповідання.

Предмет курсу Історія України – те на що направлене вивчення дисципліни, а саме, вивчення матеріалів про появу людей на території, окресленої кордонами сучасної України, їх розселення і спосіб життя, про їх етногенез, про українців і їх відносини з іншими народами, про матеріальний і духовний їх розвиток, про боротьбу за свою незалежність.

Періодизація (хронологія) – встановлення хронологічно послідовних етапів у суспільному розвитку людства.

Методологія – система важливих аспектів світогляду й теорії, які у своїй сукупності складають дослідницькі принципи науки.

Історіографія – наука про те, як виникла і розвивалась історична думка, процес накопичення історичних знань.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Поняття предмета «Історія України».
2. Періодизація дисципліни та її особливості.
3. Методи і принципи пізнання історичних явищ.
4. Історіографія курсу «Історія України».
5. Зв'язок курсу з іншими дисциплінами.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

1. Поняття предмета «Історія України»

Дуже важливо для здобувача чітко уявляти завдання та особливості курсу, його зв'язок з багатьма іншими науками: Всесвітньою історією, Історією держави і права України, політологією, історією політичних та правових вчень тощо, та його відмінність від інших історичних наук.

Мисленню психолога-фахівця повинен бути органічно притаманний історизм, тобто такий підхід, який передбачає врахування минулого, вміння оцінювати факти із позицій цього минулого. Психологам, як правило, доводиться мати справу із складними фактами дійсності, які до того ж іноді носять суперечливий характер. Для того, щоб розібратися в цих фактах, потрібно усвідомити, як вони виникли, що обумовило їх появу, які періоди пройшли ці факти в процесі їх розвитку та чим ці факти стали тепер.

Не слід також обходити питання історіографії курсу, бо здобувачу необхідно знати про науковий внесок у розвиток «Історії України» попередніх і сучасних науковців. Знайомство з ними на першому занятті, короткий перелік і аналіз їх праць допоможе здобувачам засвоїти матеріал на потрібному рівні.

З метою допомогти більш глибоко розібратися з матеріалами теми пропонуємо окремі фрагменти лекційних матеріалів з окремих із зазначених питань

2. Періодизація або хронологія курсу

По перше що таке періодизація взагалі, це – розподіл на декілька умовних частин. Отже суть періодизації складається з виокремлення загальних етапів або періодів, які відрізняються один від іншого по різних критеріях. На думку академіка Є. М. Жукова, періодизація є генеруючим підходом до історії¹. *Хронологія* або періодизація історії держави і права – це встановлення хронологічно послідовних етапів у суспільному розвитку людства. В основу цих етапів мають бути покладені вирішальні фактори, на шляху розвитку державності і права. Членування на етапи (періоди) тут запроваджується не тільки з метою систематизації матеріалу, а і для того, щоб знайти вирішальний напрямок розвитку наукової думки на кожному новому відрізку історичного часу.

Існує безліч хронологічних систем, серед яких ми наводимо три найбільш характерні. Так, американський історик і етнограф Льюїс Генрі Морган, ґрунтуючись на критерії рівня розвитку продуктивних сил, виділив три епохи в історії людства: **дикунства, варварства і цивілізації** (*«виробництво засобів життя»*). Проте Л. Г. Морган не врахував у своїй схемі принципові грані, які відокремлюють етап зрілості первісного суспільства від етапів його становлення і занепаду. Значне розширення в подальшому фактичного матеріалу зробило необхідною розробку нової історичної періодизації первісної історії.

Карл Маркс, виходячи з принципу матеріалістичного розуміння історії, поклав в її основу спосіб виробництва, або формаційну концепцію. Тому, за Марксом, історія людства являє собою послідовну зміну суспільно-економічних формацій: **первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної**.

Започаткована К. Марксом періодизація історії людства була сприйнята далеко не всіма суспільствознавцями Заходу, тому ми пропонуємо наступну періодизацію історії:

- первісна епоха;
- стародавній світ;
- середньовіччя;
- новий час;

¹ Жуков Е. М. Очерки методологии истории. М., 1980. С. 151.

- новітній час.

Слід також пам'ятати, що будь-яка періодизація це завжди – **умовність**. Вона залежить від того, хто її проводить і яку мету переслідує.

Якщо оглянути періодизацію цієї дисципліни у минулому і в наш час, то ми побачимо багато відмінностей, і це не випадково. Тому пропоную вам періодизацію за такою схемою:

1. Стародавні міста-держави на території Північного Причорномор'я і Приазов'я.
2. Держава і право Київської Русі.
3. Феодальна роздробленість Київської Русі. Утворення та розвиток Галицько-Волинської держави.
4. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.
5. Українські землі у складі Речі Посполитої.
6. Розвиток українського козацтва та Запорізької Січі.
7. Визвольна війна українського народу 1648 – 1657 рр. під проводом Б. Хмельницького та поширення державності Запорізької Січі в Україні.
8. Входження України-Гетьманщини до складу Московської держави.
9. Етнічні українські землі у складі Російської імперії (кінець XVIII ст. – початок XX ст.).
10. Західноукраїнські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії (кінець XVIII – початок XX ст.).
11. Україна за часів I Світової війни (1914-1918 рр.).
12. Утворення Української Центральної Ради та проголошення 1-ї УНР (березень 1917 – квітень 1918 рр.).
13. Українська Держава за П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 рр.).
14. Утворення Західноукраїнської Народної Республіки (1918-1921 рр.).
15. Українська Народна Республіка доби Директорії (грудень 1918 – 1921 рр.).
16. Формування радянської державності в Україні (1917-1920 рр.).
17. Соціалістична державність в УСРР (1921-1929 рр.); особливості здійснення нової економічної політики на території УСРР.
18. Радянська Україна (1930 – 1940 рр.); приєднання Західної України до складу УРСР.
19. УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.).
20. УРСР у перші повоєнні роки та доби «відлиги» (1946-1964).
21. УРСР з середини 1960-х – середини 1980-х рр. та часів перебудови.
22. Україна новітнього часу (1991 – по теперішній час).

В рамках цієї періодизації вдається розглянути головні зміни і тенденції розвитку життя українського народу, його боротьби за незалежність та його культурні здобутки.

3. Методи і принципи пізнання історичних явищ

Одним з найбільш складних розділів цього заняття безперечно є методологія. Зараз відбувається очищення історії України, історії держави і

права від радянських міфів та формування її наукової концепції. Саме тому актуальною залишається проблема вибору методології – науки про методи, підходи та критерії оцінки історичних подій, осіб, явищ. Більш ніж дві тисячі років тому виникли основні загальнонаукові підходи в історичній думці. Вони існують і нині: це ідеалістичне і матеріалістичне розуміння історії, яке поєднується з метафізичним та діалектичним методами її пізнання.

Представники ідеалістичної концепції історії вважають, що дух і свідомість первинні і більш важливі, ніж матерія і природа. Тому вони стверджують, що душа людини і її розум визначають темпи і характер історичного розвитку. Тобто інші процеси, в тому числі і в економіці, в розвитку держави і права, вторинні, похідні від духу. Отже, ідеалісти роблять висновок, що в основі історичного процесу знаходиться духовне, моральне вдосконалення людей. Суспільство розвиває сама людина, в той час як здібності людині дав Бог.

Прихильники матеріалістичної концепції стверджують протилежне. Оскільки матеріальне життя первинне по відношенню до свідомості людей, то саме економіка визначає весь духовний розвиток і решту відносин між людьми. Сучасна вітчизняна історична наука базується на діалектико-матеріалістичному методі. Цей метод розглядає суспільний розвиток як природно-історичний процес, який визначається об'єктивними закономірностями, але на нього впливає і суб'єктивний фактор через діяльність мас, класів, політичних партій, вождів, лідерів. Існують і конкретно-наукові, прикладні методи історичних досліджень: структурно-функціональний аналіз, моделювання, порівняльний, системний, статистичний, математичний тощо.

Тут слід звернути увагу на те, що питання про методологію, методику і методи наукового дослідження, незважаючи на його удавану одномірність, є дуже проблематичним і дискусійним. При всій розмаїтості існуючих щодо цього у науці визначень тривалий період панувало консолідуюче уявлення, що методологія – це сукупність організаційних форм, технічних прийомів і способів дослідження. У цьому розумінні найбільш часто під методологією малося на увазі вчення про методи дослідження. Деякі вчені, зокрема К. Д. Петряєв, вважаючи, що таке визначення є занадто спрощеним, і роблячи акцент винятково на формальній стороні, обмежуючи роль методології й нехтуючи вказівкою на її джерело і зміст, визначали останню в такий спосіб: *«Методологія – це система таких важливих аспектів світогляду й теорії, які у своїй сукупності складають дослідницькі принципи науки»*². Представник болгарської науки Н. Стефанов, говорячи про методологічні принципи наукового дослідження, формулював їх так:

² Петряев К. Д. Вопросы методологии исторической науки. К., 1976. С. 10.

«...а) вони є засобом, за допомогою якого реалізуються вимоги наукового аналізу, спрямованого на вирішення даного завдання;

б) теоретичне обґрунтування подібних принципів виходить за межі, задачі і можливості відповідної науки, у якій вони використовуються ;

в) кожен такий принцип представляє те чи інше теоретичне знання, що відіграє роль методу»³.

З усього цього випливає, що методологія синтезує теоретичні основи найбільш доцільних і ефективних загальнонаукових методів дослідження і полегшує вченим їхній вибір.

Існують також наукові принципи вивчення історичних фактів. **Принцип – це основне правило**, якого необхідно дотримуватись при вивченні всіх явищ і подій в історії. Назвемо декілька основних наукових принципів.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище треба вивчати в розвитку: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, чим в кінцевому рахунку стало. Не можна розглядати подію чи особу водночас чи абстрактно, поза часовими вимірами. Тобто історик повинен розглядати події з точки зору тодішньої обстановки, а не пізнішої.

У дослідження історії України використовують цілу низку загальних і спеціальних методів дослідження, які в їхній сукупності можна розділити на чотири великі групи:

1) *загальні* методи (діють і застосовуються у всіх галузях науки і на всіх етапах дослідження);

2) *загальнонаукові* – тобто методи, що застосовуються у всіх науках;

3) *міждисциплінарні* – тобто методи, що використовуються в декількох галузях науки;

4) *спеціальні* (специфічні) – тобто власне юридичні й історико-правові методи.

Здійснивши подібну класифікацію, слід, відзначити, що такий розподіл методів наукового дослідження завжди виступав до деякої міри умовним, тому що в ході свого розвитку один науковий метод може бути у різні періоди віднесений як до однієї, так і до іншої категорії. Разом з тим усі зазначені методи наукового пізнання виступають взаємозалежними. Як відзначав А. Ф. Зотов, у теоретичній системі, що відноситься до тієї чи іншої конкретної галузі досліджень, наукові закони виявляються тісно зв'язаними один з одним, і будь-яка, навіть незначна, зміна одного наукового закону позначається на всій системі⁴. При цьому логічна побудова системи методів дослідження повинна

³ Стефанов Н. Теория и метод в общественных науках. М., 1973. С.108.

⁴ Зотов А. Ф. Структура научного мышления. М., 1973. С. 108.

забезпечити, з одного боку, визначену відповідність теоретичних положень закономірностям об'єктивних процесів, що є предметом розгляду, з іншого – вона повинна відображати специфічні риси самого процесу пізнання.

У підсумку їхнього застосування, за справедливим зауваженням професора А. М. Коршунова, повинна бути виявлена система доведених і перевірених практикою положень, що адекватно відображає важливі відносини об'єктивного світу і виконує функції пояснення і прогнозування.

Але що ж являють собою ці методи?

До загальних методів відноситься *діалектико-матеріалістичний метод*. Філософи античності терміном «діалектика» позначали два поняття: 1) здатність дискутувати, вести суперечку, словесне змагання за допомогою питань і відповідей; 2) мистецтво класифікації понять, розподілу речей на роди і види. У подальшому термін «діалектика» наповнився іншим змістом, але, оскільки детальний розгляд цієї проблематики більше відноситься до предмету філософії, ніж історії, то в даному контексті дозволимо собі обмежитися уже викладеним.

Щодо вивчення «історії України», то діалектико-матеріалістичний метод дозволяє вивчення тих процесів і явищ у розвитку природи і суспільства, що вже мали місце; при цьому внутрішнє джерело розвитку вбачається в єдності і боротьбі протилежностей. Основними рисами діалектичного погляду на історичний процес розвитку державно-правових інститутів є наступні:

- *по-перше*, розвиток йде по спіралі, тобто наступні його стадії повторюють уже пройдені раніше, але на більш високому рівні (звідки походить і вираз - «нова ступінь розвитку»);

- *по-друге*, розвиток йде стрибкоподібно, а не по плавній лінії;

- *по-третьє*, розвиток здійснюється шляхом переходу кількісних змін у якісні;

- *по-четверте*, розвиток відбувається при взаємозалежності й у найтіснішому зв'язку всіх сторін кожного явища, що у своїй сукупності і дають закономірний процес руху і розвитку.

Звідси випливає методологічний висновок: для того щоб дійсно пізнати предмет чи явище, необхідно вивчити всі його сторони, усі зв'язки й опосередкування.

До загальнонаукових методів, застосовуваних при вивченні «Історії України», можуть бути віднесені: 1) спостереження; 2) порівняння; 3) рахунок; 4) узагальнення; 5) абстрагування; 6) формалізація; 7) аналіз і синтез; 8) індукція і дедукція; 9) аналогія; 10) моделювання; 11) гіпотетичний метод; 12) метод ідеалізації; 13) аксіоматичний метод; 14) ранжирування (структурування); 15) системний метод; 16) історичний метод.

Спостереження – це спосіб пізнання об'єктивного світу, заснований на безпосереднім сприйнятті предметів і явищ за допомогою органів чуття без втручання у процес з боку дослідника.

Порівняння – це встановлення розбіжності між об'єктами матеріального світу чи відшукування у них загального, здійснюване як за допомогою органів чуття, так і за допомогою спеціальних пристроїв.

Рахунок – це пошук чисел, що визначають кількісне співвідношення однотипних об'єктів чи їхніх параметрів, які характеризують ті чи інші властивості.

Узагальнення – визначення загального поняття, в якому знаходить висвітлення головне, основне, що характеризує об'єкти даного класу. Це засіб для створення нових наукових понять, формулювання законів і теорій.

Формалізація – відображення об'єкта чи явища у знаковій формі якої-небудь штучної мови (системи знаків і відповідних їм понять) і забезпечення можливості дослідження реальних об'єктів і їхніх властивостей через формальне дослідження відповідних знаків.

Аналіз – метод пізнання за допомогою розчленування чи розкладання предметів дослідження (об'єктів, властивостей і т. п.) на складові частини. У зв'язку з цим аналіз складає основу аналітичного методу досліджень.

Синтез – поєднання окремих сторін предмета в єдине ціле. Аналіз і синтез взаємозалежні, вони являють собою єдність протилежностей. Розрізняють наступні види аналізу і синтезу: а) *прямий, чи емпіричний, метод*, який використовують для виділення окремих частин об'єкта, виявлення його властивостей, найпростіших вимірів і т.п.; б) *поворотний, чи елементарно-теоретичний, метод*, що базується на уявленнях про причинно-наслідкові зв'язки різних явищ; в) *структурно-генетичний метод*, що включає вичленовування у складному явищі таких елементів, які здійснюють вирішальний вплив на всі інші сторони об'єкта.

Індукція є умовивід, що йде від фактів до деякої гіпотези (загального твердження); *дедукція* — умовивід, в якому висновок про деякий елемент безлічі робиться на підставі знання загальних властивостей усієї безлічі. Таким чином, дедукція й індукція – це взаємо-зворотні методи наукового пізнання, які широко використовують часткові методи формальної логіки.

Аналогія – метод, за допомогою якого досягається знання предметів і явищ на підставі того, що вони мають подібність з іншими. Ступінь імовірності (вірогідності) умовиводів за аналогією залежить від кількості подібних ознак у порівнюваних явищ (чим їх більше, тим більшу ймовірність має висновок, і вона підвищується, коли зв'язок вивідної ознаки з якою-небудь іншою ознакою відомий більш-менш точно). Аналогія тісно пов'язана з моделюванням, чи *модельним експериментом*. Якщо звичайний експеримент безпосередньо

взаємодіє з об'єктом дослідження, то у моделюванні такої взаємодії немає, тому що експеримент проводиться не із самим об'єктом, а з його замінником.

Гіпотетичний метод припускає розробку наукової гіпотези на основі вивчення сутності досліджуваного явища за допомогою описаних вище способів пізнання і наступного формулювання гіпотези, її вивчення, аналізу, розробки теоретичних положень.

При гіпотетичному методі пізнання дослідник нерідко вдається до *ідеалізації* – уявного конструювання об'єктів, які практично нездійсненні. В результаті ідеалізації реальні об'єкти позбавляються деяких належних їм властивостей і наділяються гіпотетичними властивостями.

Аксіоматичний метод – це спосіб побудови наукової теорії, при якому деякі твердження (аксіоми) приймаються без доказів і потім використовуються для одержання інших знань за визначеними логічними правилами.

Системний метод (системний аналіз) використовується при вивченні складних проблем, що знаходяться у взаємозв'язку одна з одною. В основі системного аналізу лежить поняття системи, під якою розуміється безліч об'єктів (компонентів), які володіють заздалегідь визначеними властивостями з фіксованими між ними відносинами. На базі цього поняття проводиться облік зв'язків, використовуються кількісні порівняння всіх альтернатив для того, щоб свідомо вибрати найкраще рішення, оцінюване яким-небудь критерієм. Оскільки системний аналіз носить загальний, міждисциплінарний характер, тобто стосується утворення, розвитку, функціонування, синтезу будь-яких систем, то деякі вчені висували ідею того, що системний аналіз є новою загальною методологією науки.

Таке сприйняття системного аналізу буде неправильним, оскільки воно зводить функцію філософського знання лише до методології наукового дослідження, тому що чим далі розвивається системний аналіз, тим більше він віддаляється від своєї первісної філософської основи. Системний аналіз складається з основних чотирьох етапів. Перший полягає у постановці задачі – визначають об'єкт, мету і задачі дослідження, а також категорії для вивчення об'єкта. Неправильна чи неповна постановка цілей може звести нанівець результати всього наступного аналізу.

Під час другого етапу окреслюються межі досліджуваної системи і визначається її структура: об'єкти і процеси, що мають відношення до поставленої мети, розбиваються на власне досліджувану систему і зовнішнє середовище. При цьому розрізняють замкнуті і відкриті системи. При дослідженні замкнутих систем впливом зовнішнього середовища на їхнє поведіння зневажають. Потім виділяють окремі складові частини системи – її елементи, встановлюють взаємодію між ними і зовнішнім середовищем. Третій етап системного аналізу полягає у складанні математичної моделі

досліджуваної системи. Спочатку роблять параметризацію системи, описують виділені елементи і їхні взаємодії.

До групи **міждисциплінарних** методів наукового дослідження, використовуваних при вивченні «Історії України», на наш погляд, можуть бути віднесені такі з них, як: 1) логічний метод; 2) метод класифікації; 3) статистичний метод; 4) метод конкретних соціологічних досліджень; 5) методи **соціальної психології**.

Логічний метод передбачає певною мірою абстрагування від конкретного змісту явищ і фактів і виділення лише загальних способів їхнього зв'язку, дозволяючи виявити закони і принципи, відповідно до яких відбувається розвиток тієї чи іншої історичної ситуації.

Метод класифікації передбачає об'єднання, групування фактів, явищ, подій чи історичних процесів за деякими спеціально виділеними і позначеними ознаками.

За допомогою *статистичного методу* стає можливим представити великий статистичний і цифровий матеріал, кількісні дані і т.д. у вигляді різних таблиць, середніх величин і т.п., що дозволяє узагальнити і синтезувати досить значний однотипний матеріал.

Метод конкретних соціологічних досліджень передбачає вивчення тих питань, які цікавлять дослідника, шляхом анкетування, інтерв'ювання, щоденникових записів, опитувань і т. п. При цьому на відміну від соціологів, котрі фіксують дані переважно для сучасного періоду, історики права за допомогою цього методу прагнуть зібрати відомості за досить тривалий, а іноді й дуже віддалений попередній час.

В історії держави та права, як і в історії суспільства в цілому, на окремих етапах визначальну роль грає психологічний стан мас і окремих індивідів (настрої, емоції, симпатії, антипатії і т. п.), тому дослідники все ширше *застосовують методи соціальної психології*, які дозволяють враховувати в аналізі досліджуваних явищ, процесів також і ці фактори.

Ще одну групу складають **спеціальні** – власне юридичні й історико-правові методи, до яких уявляється можливим віднести: 1) формально-юридичний; 2) синхронний; 3) хронологічний; 4) проблемний; 5) проблемно-хронологічний; 6) метод періодизації; 7) порівняльно-історичний (історико-ситуативний) метод; 8) ретроспективний метод; 9) метод актуалізації; 10) структурно-системний метод.

Метод періодизації, інакше *діахронний метод*, при розгляді досліджуваних явищ дає можливість виділити певні періоди, що характеризуються тими чи іншими якісними змінами у своїх характеристиках.

Відзначимо ще один метод – *порівняльно-історичний*, чи *історико-ситуативний*. Відомо, що однією із закономірностей історичного процесу є

його повторюваність. Вона обумовлюється тим, що в ході історичного розвитку трапляється не тільки одиничне, особливе, але й загальне, повторюване на різних етапах. Тому, оскільки у різних явищах і процесах можуть виявлятися і виявляються загальні тенденції і закономірності, й оскільки в них відображаються в новому вигляді уже відомі історії явища, остільки корисним і повчальним виступає й їхнє порівняння.

Отже підсумовуючи викладене у цій частині, можливим буде відзначити, що дослідники «Історії України» для вивчення предмета свого дослідження використовувє цілий комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціальних методів.

4. Історіографія дисципліни «Історія України»

Історіографія (з грець. – опис історії) – це наука про те, як виникла і розвивалась історична думка, процес нагромадження історичних знань. Вона з'ясовує соціальну основу і соціальну функцію історичного пізнання, досліджує боротьбу в ній різних напрямів, шкіл, концепцій, аналізує методи вивчення історичних джерел, висвітлює організацію і форми дослідницької роботи в галузі історії.

Слід сказати, що питання «Откуда пошла, есть земля Русская» ставили перед собою ще літописці Київської Русі. Їхні праці – літописи мали вигляд коротких хронік про події при князівському дворі, монастирі та за його межами. В XI ст. з'являються цілі літописні зводи, автори яких пов'язують записи з політичним життям. Перші руські літописи є велетенською історичною епопеєю. Події в них розпочинаються з «сотворіння світу» і закінчуються на XIII ст. В перших літописах часів Київської Русі міститься оповідь про дві тисячі дійових осіб, як відомих на ім'я, так і безіменних. Серед них ті, що орали землю, кували залізо, зводили міста, писали книги, проливали свою кров, захищаючи рідну землю. Та найбільше уваги літописці приділили тим, хто власне і робив замовлення – правителям світським і духовним. Найчастіше літописці належали до найближчого оточення великого князя, були його довіреними особами.

Приблизно в 1113 р. чернець Києво-Печерського монастиря Нестор в «*Повісті временних літ*» зробив спробу пояснити походження Русі і перших її правителів – засновників держави. Як Нестор, так і його співавтор ігумен Сильвестр використали грецькі хроніки, місцеві оповідання, пов'язали історію Русі із світовою, надавши вітчизняній історії центральне місце в світовій історії. Не все в «*Повісті временних літ*» узгоджується з сучасними науковими даними, багато кон'юнктурних правок внесли і переписувачі «*Повісті...*». Літописець Сильвестр, наприклад, другу редакцію «*Повісті...*» переробив і доповнив після Нестора і зробив викладку подій з 1113 до 1116 рр. І все ж таки

«Повість...» є безцінним історичним джерелом і одним з перших історіографічних творів на Русі.

Історіографічним надбанням є також і інші літописи княжої доби, які свідчать про відповідну тим часам високу культуру і ерудицію їхніх авторів, про патріотизм і вболівання їх за Батьківщину.

Літописання продовжувалося і в литовсько-польську добу та в часи існування Війська Запорізького. В XVII ст., на відміну від XVI ст., вузькі літописні рамки розширюються, набирають більш системного характеру, як, наприклад, *«Хроніка» Феодосія Сафановича*, 1672 р., складена за зразком польських праць аналогічного типу. Значне місце серед козацьких хронік займають літописи *Самовидця*, *С. Величка*, *Г. Граб'янки*, в яких автори передають оповідання часів Б. Хмельницького.

З ім'ям викладача Київської колегії Інокентія Гізеля вчені пов'язують вихід у світ в 1674 р. *«Синописа»*, який на довгі роки лишився основним посібником з історії України і Росії. *«Синопис»* витримав більш ніж 30 перевидань і до XIX ст. використовувався в якості підручника.

Вже у XVIII ст. почали виходити твори, в яких історія Гетьманщини пов'язується з історією Київської Русі. Значна увага приділялась таким працям в осередку козацької старшини, яка намагалась захищати залишки української автономії у складі Російської імперії. Нагадування про те, що козацтво було спадкоємцем певних традицій княжої доби, стало головною метою авторів таких праць. Апологією спільності давньої (княжої) і «козацької» історії Руської землі став твір кінця XVIII ст. *«Історія Русів»*. Питання авторства цієї праці ще і досі викликає дискусії в наукових колах.

Слід сказати, що ще до свого виокремлення у спеціальну дисципліну історія права, так само як й історія держави, вивчалася у рамках загальної історії, котра представляла собою переважно оповідання (грецька історія) про пам'ятні події та їх учасників. Основоположником тут можна вважати *Геродота* (V ст. до н. е.), який став автором одної з перших класифікації форм державного устрою, визначених ним на прикладі Персії (монархія, олігархія).

В практиці університетського викладання історія спочатку входила до складу енциклопедії законодавства, біля джерел якої стояв німецький філософ Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646 – 1716), який ще на початку свого наукового шляху склав трактат *«Новий метод вивчення і навчання юриспруденції»* (1668). В цій роботі він провів розподіл юридичних наук на головні і допоміжні (за аналогією з богословськими дисциплінами). До головних наук *Лейбніц* відніс догматику і полеміку, а до допоміжних – історію й екзегетику (мистецтво тлумачення законів). Після видання праці *Лейбніца* і під впливом його класифікації у Німеччині відбувається значне розширення законодавчих дисциплін.

У 1848 р. Карл Цюттер у роботі «Введення в науку про право, або ж Юридична енциклопедія і методологія» вперше включив «загальну історію права» у курс цієї енциклопедії.

В Російській імперії загальна історія права викладалася під різними назвами: спочатку – «*права знатнейших древних и нынешних народов*» (за Університетським статутом 1805 р.), пізніше – за окремими правовими «сімействами» (К. О. Неволін) – слов'янське право, мусульманське право й ін. Вперше ж загальна історія права як окрема дисципліна почала викладатися з 1842 р. у Київському університеті, і викладання це велось на підставі використання фундаментальної праці К. О. Неволіна «Енциклопедія законодавства» (1839 р.), в якій загальна історія законодавства складала «*особливу частину*» енциклопедії.

Отже з 40-х років ХІХ ст. історична наука починає розвиватись у всьому її розмаїтті шкіл і напрямків і на українських теренах. Так, наприклад, Д. М. Бантиш-Каменський написав тритомну «*Историю Малой России*». Цей твір стоїть набагато вище всіх інших історичних праць того періоду хоча б тому, що в основу його покладені архівні матеріали, хоч і без їх докладного розбору та критики.

Приблизно на цей же час припадає напружена праця М. О. Максимовича, яка була пов'язана з методологією історії й суміжних з нею дисциплін, історією слов'янства, Київської Русі, норманством і історією Києва. У цей період тільки по історії Київської Русі й Києва вчений підготував більше 30 робіт, у тому числі такі фундаментальні праці, як «Откуда идет Русская земля...» (1837), «История древней русской словесности», «О происхождении варяго-русов» (1839), «Волынь до XI века» (1841) і ін.

Аналізуючи наукову спадщину ученого, слід відзначити, що історією Києва й Київської Русі він займався до останніх днів життя. Він першим в українській історичній науці здійснив спробу критичного огляду праць норманістів, першим із учених залучив до аналізу обширні знання з філології, фольклору, етнографії, численні праці стародавніх учених – візантійських, арабських, європейських. Слідом за М. В. Ломоносовим обґрунтував висновок про автохтонність східних слов'ян. Історично й лінгвістично розкрив сутність слів «росіянин», «Русь», «Україна», «Малоросія»; генезис, історію становлення й етнічний склад Давньоруської держави як колиски трьох слов'янських народів. Він блискуче аргументував висновок про самотність і багатство давньоруської культури. З нових, для свого часу, прогресивних позицій розглянув етногенез і географію слов'ян, розробив нову систему, обґрунтував висновок про історичну єдність доль, братерстві й солідарності слов'янських народів. Особливу актуальність здобули його тлумачення про господарсько-

політичний уклад, причини й наслідки роз'єднання й роздробленості Київської Русі.

Уперше з наукових позицій М. О. Максимович спробував сконструювати систему етногенезу й географії слов'ян, розділивши їх на дві половини (східну й західну) і чотири розряди або групи (південно-східні, північно-східні, південно-західні й північно-західні), що багато в чому відрізнялося від системи В. Ф. Домбровського й Е. Новикова та переважно збігається з нині визнаною наукою.

Інший вчений – Микола Маркевич в 1842 – 1843 рр. видав друком двотомну *«Историю Малороссии»* з тритомним додатком історичних документів і приміток. Вважається, що праця була написана під впливом *«Історії Русів»*.

Цікаві історичні дослідження з'явилися в *«Історії України в життєписах визначніших її діячів»* Миколи Костомарова. Вчений виходив з того, що історичний розвиток кожного народу визначається його духовними властивостями. Духовну природу українського народу, наприклад, визначало панування демократичних засад, вічового устрою в його суспільному житті, волелюбство та ін. Разом з тим цей демократизм і волелюбство, не стримані організуючим началом, приводили до негативних наслідків. Одним з них була поява в Україні в XV ст. козацтва. М. Костомаров дивився на козацтво як на анархічну, руйнівну силу (*«Черты народной южно-русской истории. // Основа СПб., 1861»*).

Середина XIX ст. також представлена працями М. Закревського *«Описание Киева»*, А. Скальковського *«Очерк Запорожья»* про окремі регіони України. Відомий історик і етнограф А. О. Скальковський одним з перших опрацював архівні матеріали з історії Запорізької Січі. Він врятував від повного зникнення безцінні документи, а також свідчення колишніх запорожців.

Друга половина століття увійшла в історіографію під впливом наукових праць В. Б. Антоновича. Вважається, що він створив *Київську школу істориків*, до якої належали майже всі вітчизняні історики тих часів, які обійняли згодом кафедри в університетах на території України. Серед них найвідомішим в XX ст. після І. П. Крип'якевича був Омелян Пріцак, який досяг успіхів і визнання вже в США. Він стверджував, що *Київська документальна школа* завжди відрізнялася тим, що надавала переваги джерелам. В. Антонович досліджував історію козацтва, гайдамаччини, міст, шляхетства. Ідучи слідом за М. Костомаровим і трохи змінюючи його основні тези про особливості духовної природи народів, В. Антонович писав, що кожен народ в своєму історичному розвитку виконує певну, лише йому властиву «керівну ідею». В історії українського народу ця ідея втілена в принципі вічового устрою – широкого демократизму, тобто визнання за кожною особою повної рівності в правах.

Заснований на цих принципах ідеальний, на думку В. Антоновича, общинний устрій, якому невідомі класові суперечності, знайшов своє відображення в українському козацтві, в Запорізькій Січі. Однією з основних засад концепції В. Антоновича є твердження про те, що за доби феодалізму в українського народу не було власної державності. Він вважав, що в Україні вона не була й потрібна (*«Виклади про козацькі часи на Україні»*).

Найвідомішим представником Київської школи і народницького напрямку є М. С. Грушевський, автор величезної кількості історичних праць, серед них – *«Очерки истории украинского народа»*, *«Ілюстрована історія України»*, а також фундаментальна багатотомна *«Історія України-Русі»*.

Рубіж XIX – XX ст. був плідним для української історіографії, незважаючи на те, що українські терени знаходились у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Значна кількість істориків збагатила історичну науку своїми талановитими працями. Серед них А. О. Скальковський (*«Історія Нової Січі, або останнього коша запорізького»*), Д. І. Багалій (*«Історія Слобідської України»*), О. Я. Єфименко (*«История украинского народа»*), Д. І. Яворницький (*«Історія запорізьких козаків»*), І. П. Крип'якевич (*«Історія України»*, *«Галицько-Волинське князівство»*, *«Богдан Хмельницький»*) та інші.

Зокрема, Д. Яворницький, йдучи шляхом М. Костомарова і В. Антоновича, поставив перед собою завдання висвітлити історію Запорізької Січі з самого початку і до кінця її існування. Оперуючи джерелами, він прагнув привести читача до висновку, вже зробленого двома його попередниками. Висновок цей був сформульований Д. Яворницьким так: «Запорізька община доходила до повного ідеалу, невідомого ні в стародавньому, ні в середньому, ні в новому віках; пануюче тут начало рівності проходило всюди: під час загальних зборів..., при розподілі майна і приватному житті».

Приблизно у той же час, всупереч народницькому напрямку, почав утверджуватись державницький напрямок в історичних дослідженнях Д. Дорошенка (*«Нарис історії України»*) та С. Томашівського, В. Липинського.

У **радянський період** процес вивчення *«Історії України»* має свої особливості. Як зазначає сучасний дослідник історії держави і права України В. Іванов, подальшому розвитку названого процесу сприяло повернення у 1924 р. професора М. Грушевського в Україну. Під його керівництвом в Академії наук досліджувалася не тільки історія української держави, а й історія українського права.

Вагомий внесок у розвиток української історичної науки внесла «Комісія для виучування історії західноруського і українського права ВУАН» (1919-1934 рр.), яку спочатку очолював Ф. Тарановський, а з 1920 р. – М. Василенко. До складу Комісії на різних етапах її роботи входили: С. Борисенко, А. Кримський, О. Левицький, М. Максимейко, О. Малиновський, Л. Окіншевич, М. Слабченко,

І. Черкаський та ін. Результатом її плідної роботи стали 8 томів «Праць комісії для вивчення історії українського права», які містили результати дослідницьких робіт, науково-полемічні та бібліографічні матеріали. Комісією було підготовлено і в 1928 р. видано перший том «Матеріалів до історії українського права», в якому опубліковано пам'ятки українського права «Суд і розправа в правах малоросійських», «Процес короткий приказний», «Інструкція судам 1730 р.» та ін.

Значну роботу з вивчення архівних документів, етнографічних матеріалів правового характеру, а також зі збирання і дослідження матеріалів звичаєвого права здійснила «Комісія для виучування звичаєвого права України ВУАН» (1918-1934 рр.). Члени комісії підготували низку наукових праць, присвячених аналізу ролі звичаєвого права на різних етапах історичного розвитку України, впливу звичаєвого права на Руську правду, Литовські статuti та інші джерела права України. Після обрання головою комісії О. Малиновського, крім вивчення дореволюційного звичаєвого права, зусилля членів комісії спрямовувалися також на вивчення радянського права.

У 30-х роках важливих результатів у вивченні кодифікації українського права першої половини XVIII ст. досягнув В. Месяц. Однак репресії проти української інтелігенції і диктат більшовицької ідеології, що посилювалися в 30-ті роки XX ст., перервали плідну працю багатьох українських дослідників.

Вагомий внесок у дослідження «Історії України» зробили вчені української діаспори Д. Дорошенко, Р. Лащенко, О. Оглоблін, Л. Окіншевич, Н. Полонська-Василенко, С. Шелухін, В. Юрченко, А. Яковлів та ін.

В умовах жорсткого ідеологічного контролю в СРСР історія української держави і права досліджувалася фрагментарно. Однак вже у другій половині XX ст. над проблемами історії України працювали такі вчені, як Б. Бабій, А. Дуброві на, В. Кульчицький, П. Михайленко, А. Пашук, А. Рогожин, А. Ткач, П. Щербина, С. Фукс та ін.

На межі тисячоліть у ході докорінного перетворення українського суспільства проблеми нашого минулого загалом, та історії держави і права зокрема опинились в епіцентрі громадської уваги. Зважаючи на гостру потребу в нових історичних та історико-правових дослідженнях, нині цю тематику активно вивчають науковці Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України, Національного університету «Одеська юридична академія», Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, історичних та юридичних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Київського та Харківського національних університетів внутрішніх справ та ін.

З'явилося чимало праць з історії держави і права України, в яких подається й аналізується величезний фактичний і літературний матеріал,

діалектично поєднується узагальнення з ретельним висвітленням особливостей розвитку української державності та права (Історія держави і права України / За ред. А. Й. Рогожина: У 2 ч. Х., 1993-1996. Перевид. К., 1996; Історія держави і права України / За ред. В. Г. Гончаренка. К., 1996; Історія держави і права України / За ред. А. С. Чайковського. К., 2000; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України 1917-1920 рр. К., 1997; Кульчицький В. С, Тищик Б. Й. Історія Держави і права України. К., 2001; Мироненко О. М. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995; Музиченко П. П. Історія держави і права України. К., 2000; Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. К., 1997; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / Відп. ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. К., 2001; Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. Х., 1995; Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. Х., 1995 та ін.

5. Зв'язок дисципліни «Історія України» з іншими дисциплінами

Крім курсу «Історії України» в Національному університеті «Одеська юридична академія» читається паралельно з іншими дисциплінами загально-освітнього блоку. Між усіма цими навчальними дисциплінами існує тісний зв'язок:

— по-перше, безпосередніми об'єктами вивчення всіх зазначених дисциплін є суспільство, держава і культурний спадок українського народу;

— по-друге, у всіх них розглядаються подібні, а іноді і загальні блоки проблем, наприклад, походження держави і права, типи, види і форми держави, правових систем і т.п. Разом з тим між дисциплінами, навіть дуже близькими між собою – скажімо, «Історією України» та «Історією психології», «Історією Національного університету «Одеська юридична академія» та ін. існують й розходження, у тому числі – досить істотні. Головним же завданням «Історії України» виступає виявлення, вивчення і дослідження певних факторів і процесів виникнення і розвитку громадянського суспільства та держави в Україні, типів і форм державно-правових систем, державних органів і найважливіших інститутів стосовно до конкретних часових і просторових рамок.

Отже, підбиваючи підсумки, слід зазначити, що вивчення дисципліни «Історія України» сприяє формуванню історичної свідомості народу, в якій органічно поєднуються знання, погляди, уявлення про суспільний розвиток. Закріплена в традиціях, обрядах, художніх образах та теоріях, історична свідомість дає змогу людству узагальнити історичний досвід. Історичне мислення є важливою складовою соціально-філософського освоєння дійсності. Дисципліна «Історія України» вивчає закономірності розвитку суспільного життя в конкретних формах, в просторово-часових вимірах. Минуле є активним фактором змін, які відбуваються сьогодні. Змістом історії

взагалі є історичний процес, який розкривається в подіях життя людини, дані про які збереглися в історичних пам'ятниках і джерелах. Події ці надзвичайно різноманітні. Вони стосуються розвитку господарства, внутрішньої і зовнішньої політики держави, міжнародних стосунків, діяльності історичних осіб.

Предметом навчальної дисципліни «Історія України» є данні про появу людей на території, окресленої кордонами сучасної України, їх розселення і спосіб життя, про їх етногенез, про українців і їх відносини з іншими народами, про матеріальний і духовний їх розвиток, про боротьбу за свою незалежність. Також важливо зазначити, що Історія – це перш за все бачення, яке вимагає часової і просторової відстані при твердому об'єктивному аналізі. Тільки завершені історичні цикли (економічний, політичний, релігійний, культурний та інші), тобто цикли, відносно яких можна отримати всебічне уявлення, є предметом історії.

**Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання
до теми № 1 Предмет і завдання курсу «Історія держави і права України»,
його періодизація та історіографія.**

1. Пояснить якою дисципліною вважають «Історію України»
2. Назвіть предмет вивчення дисципліни «Історія України»
3. Назвіть історіографію дисципліни «Історія України»
4. Назвіть інші дисципліни з якими пов'язана дисципліна «Історія України»
5. Пояснить, чому дисципліна «Історія України» є важливою для майбутнього психолога.

ЛЕКЦІЯ № 2 НА ТЕМУ УТВОРЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Мета вивчення

Метою вивчення теми № 2. Утворення, розвиток та занепад Київської Русі є отримання знань для розуміння причин, передумов та особливостей виникнення держави у східних слов'ян. В темі подається характеристика органів влади та управління в Київській Русі, висвітлюється державотворча діяльність її правителів. Аналізуючи історичні факти та культурні здобутки населення Київської Русі здобувач повинен оволодіти певним обсягом знань щодо державотворчих процесів на етнічних українських землях. В лекції також приділяється увага культурі Київської Русі та релігійній реформі Володимира Великого.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде спроможний:

1. Демонструвати розуміння передумов та специфічних рис українського державотворення доби Київської Русі.
2. Визначати етапи розвитку ранньосередньовічного суспільства на українських теренах.
3. Розуміти загальну логіку, закономірності та хронологію державотворчих процесів України та Європи; ознайомлений із процесом виникнення та розвитку історичних змін, принципів та методології історичної науки; вироблення критичного, недогматичного погляду на місце і роль українського народу та української держави у світі.
4. Бути здатним до групової співпраці та емпатійної взаємодії, спираючись на отриманий історичний досвід та толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові особливості, а також віти аналізувати поведінку людини залежно від рівня її освіти і сприяти недопущенню конфліктних ситуацій у практичній діяльності.
5. Пропонувати власні способи вирішення дослідницьких задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання. Демонструвати соціально відповідальну та свідому поведінку, слідувати гуманістичним та демократичним цінностям, сприяти захисту прав людини і об'єктивно розуміти історію українського народу.

Література:

1. Історія України : навчально-методичний посібник / *О.І. Резнік, О.В. Горяга, Т.О. Остапенко*. Одеса : Фенікс, 2013. 250 с.
2. Історія України : підручник / Кормич Л.І., Багацький В.В. К. : Алтера, 2007. 413 с.

3. Історія держави і права України (ч.1) : навчально-методичний посібник / Н.В. Єфремова, І.В. Корнієнко, І.В. Долматов, Т.О. Остапенко. Одеса : «Фенікс», 2015. 416 с.
4. Тищик Б.Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України : акад. курс : підручник. К. : Ін Юре, 2015. – 808 с.
5. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). К. : ПАРАПАН, 2002. 396 с.
6. Русская Правда. Примечания. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://hist.msu.ru./ER/Etext/RP/prp.htm>
7. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. К., 2000. Т. 1. С. 21-49.

Глосарій термінів навчального матеріалу

Віче – збори жителів міста та приміської округи на центральній площі біля центральної церкви.

Снеми – міжкнязівські (феодальні) з'їзди, орган влади.

Погости – пункти збору данини.

Вервь – орган місцевого селянського самоврядування, територіальна община.

Смерди – селяни, нижча група вільного населення, яка володіла землею і худобою.

Закупи (боржники) – колишні смерди, які відпрацьовували в господарстві кредитора купу – зайнятий борг.

Купа – зайнятий борг (гроші, інвентар, худобу чи інше майно).

Ізгої – люди, які через різні обставини винутили з однієї категорії в суспільстві й не пристали до іншої.

Руська Правда – перший відомий кодифікований збірник юридичних норм права Київської Русі.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Теорії про походження державності у східних слов'ян.
2. Утворення Київської Русі; реформи княгині Ольги.
3. Реформи Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
4. Характеристика державного ладу Київської Русі.
5. Характеристика суспільного ладу Київської Русі.
6. Розвиток архітектури та мистецтва.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

1. Теорії про походження державності у східних слов'ян

Проблема походження Київської Русі вже давно цікавить дослідників. Однак, вчені і сьогодні не можуть дійти одностайної думки щодо цього питання, тому й виникла низка концепцій, присвячених йому.

Теорії походження державності східних слов'ян можна розділити на дві групи:

1) Загальні:

- *Патріархальна теорія* (її засновниками вважаються Аристотель, Р. Філмер, Н. К. Михайловський, М. Н. Покровський). Відповідно до цієї теорії, держава походить від патріархальної сім'ї, внаслідок її розростання: сім'я – сукупність сімей (селище) – сукупність селищ (держава).

- *Теологічна теорія* (Фома Аквінський) ґрунтується на ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага.

- *Договірна (природно-правова) теорія* (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Я. Козельський, М. Радищев, І. Кант). Ця теорія ґрунтується на ідеї походження держави в результаті угоди (договору) як акта розумної волі людей. Об'єднання людей в єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду і забезпечення справедливості, свободи і порядку.

- *Органічна теорія* (Г. Спенсер) ототожнює процес виникнення і функціонування держави з біологічним організмом.

- *Теорія насильства* (Є. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутський) пояснює виникнення держави як результат війн, насильницького підкорення одними людьми інших.

- *Матеріалістична (класова) теорія* (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ґрунтується на тезі про економічні причини (наявність приватної власності) виникнення держави, які породили розкол суспільства на класи з протилежними інтересами, з якими ви ознайомлювалися на теорії держави і права);

2) **Прикладні**, тобто найбільш імовірні стосовно зародження витоків державності у східних слов'ян. Взагалі існує близько 15 теорій. Деякі з них ми розглянемо у межах лекційного матеріалу, а деякі, користуючись спеціальною літературою, Ви розглянете самостійно і детально проаналізуєте з викладачем на практичному занятті.

Радянська історіографія відстоювала так звану **теорію давньоруської єдиної «колиски» або «триєдину» теорію**. Згідно з цією концепцією, Київська Русь як «колиска трьох братніх народів» була етнічно однорідною державою давньоруського етносу, який мав схожі культуру, звичаї, побут, економіку тощо. Отже, відповідно, Київська Русь рівною мірою була державою росіян, українців та білорусів. У радянський період ця теорія «спільної колиски» трьох братніх народів стала догмою. І це не дивно. Адже вона давала можливість російським ідеологам включати історію Київської Русі до історії Російської

держави, стверджуючи, до того ж, що один із братів-народів уже в «спільній колиці» був старшим. Ця теорія створювала враження «проекції у минуле однорідного радянського народу, запланованого на майбутнє» (О. Субтельний). Одним з перших, хто спростовував ідею так званої «єдиної колиці» зародження трьох споріднених слов'янських народів – українців, росіян і білорусів був М. Грушевський.

У сучасній вітчизняній історіографії (М. Брайчевський, Л. Залізняк та ін.) переважає думка, що Київська Русь була насамперед державою українського народу. Основною територією її формування була Середня Наддніпрянина. А білоруські й великоросійські землі були втягнуті у процес самостійного державотворення пізніше, на етапі політичного роздроблення Русі. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) припало на першу половину XI ст., великоросійського (Володимиро-Суздальське князівство) – на середину XII ст.

Теорія природно-історичного (автохтонного розвитку) обґрунтована на початку XX ст. Прибічниками цієї теорії були видатні українські історики В. Антонович, М. Грушевський та ін. Прихильники цієї теорії стверджують, що у східних слов'ян існували політичні та соціально-економічні передумови для створення своєї держави: високий рівень розвитку виробничих відносин, існувала майнова диференціація, відбувалося захоплення старійшинами общинних земель, багаточисельні військові походи, результатом яких була велика кількість здобичі. Основними джерелами, на які спираються прихильники цієї теорії є літопис «Повість врем'яних літ»⁵, в якому говориться про правління князя-слов'янина Кия (кін. V – поч. VI ст.) та хроніка «Бертинські аннали» (*Annales Bertiniani*). Останні є пам'яткою середньовіччя, написана в Франкській імперії у IX ст. Їхня назва – умовна, і обумовлена місцем знахідки основного рукопису в абатстві Св. Бертина (нині Бертенкур на півночі Франції). Складені були *Аннали* (в тій частині, де йдеться про Русь) Пруденцієм, двірським капеланом Людовика I (814-840) за часів правління західнофранкського короля Карла Лисого (840-877). Бертинські аннали містять найдавнішу західноєвропейську згадку про Русь.

Широкого розповсюдження набула **норманська теорія**, розроблена у другій половині XVIII ст. німецькими вченими Г. З. Байером, Г. Ф. Міллером та А. Л. Шлецером, які без будь-якого критичного аналізу літописної легенди Нестора сформулювали концепцію, згідно з якою Давньоруська держава виникла внаслідок заснування її варягами, стверджуючи про варязьке походження династії руських князів, та про відсталість східно-слов'янських племен, що свідчить нібито про їхню нездатність до власного державотворення.

Окрім цього, в якості аргументів, вченими висувалася точка зору про давньонорманське походження деяких руських назв, імен тощо. Так, наприклад, сама назва «Русь» походить, на думку німецьких вчених, від

⁵ «Повість врем'яних літ» Умовна назва літописного зведення XII ст. Текст твору зберігся в складі пізніших збірників XIV-XVI ст. «Повість врем'яних літ» відома у трьох відмінних редакціях. Перша редакція була створена в 1113 році чинцем Києво-Печерського монастиря Нестором.

фінської назви шведів – «руотсі». У XIX ст. їх підтримали М. Карамзін, С. Соловйов, М. Погодін. Норманізм у ті часи відповідав перш за все інтересам Голштинської правлячої династії, яка, починаючи з другої половини XVIII ст. правила в Росії під ім'ям Романових. Але на сьогоднішній час доведено, що частина «Повісті», у якій йдеться саме про утворення східнослов'янської держави за часів київського князя Мстислава Володимировича (сина Володимира Мономаха), була підправлена. Так у «Повісті» Нестора з'явилися досить суперечливі сюжети про «закликання» на Русь князів-варягів – Рюрика, Сінеуса і Трувора в 862 р.

Проти норманізму першим, ще в середині XVIII ст., виступив російський учений М. Ломоносов, який вказав на наукову неспроможність норманської теорії та її ворожий для народів Росії політичний зміст. Боротьбу з норманізмом продовжили В. Белінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, О. Шахматов, М. Костомаров, М. О. Максимович, Б. Греков, Д. Лихачов, С. Юшков, П. Толочко, Б. Рибаків та ін. В своїх дослідженнях вони переконливо доводять, що утворення Давньоруської держави було закономірним результатом соціально-економічного і політичного розвитку східних слов'ян. Історик українського права М. Владимирський-Буданов зазначав, що варязькі військові ватажки, котрі згодом стали руськими князями, застали на Русі сформований суспільно-політичний устрій і право, яке базувалося на прадавніх звичаях слов'ян. Варяги лише прискорили цей процес. Вплив варягів на Русь не міг мати вирішального значення ще й тому, що скандинавські народи перебували тоді на такому самому рівні розвитку, що й русичі, й не могли принести сюди те, чого самі не мали.

Антинорманська теорія наполягає на тому, що назва «Русь» походить від назви річок у Центральній Україні – Рось, Роставиця. Похідною від норманської є **торгівельна теорія** походження державності у русів, засновником якої вважають російського вченого В. Ключевського. Дослідник посиляється на відомий факт тривалого існування пожвавленого торговельного шляху «з варяг у греки». Його проклали скандинавські купці й воїни, котрі їх супроводжували. Закріпившись у Новгороді, торговці зрозуміли переваги об'єднання територій уздовж торговельного шляху під однією владою. Прихильники цієї концепції стверджували, що розташування Києва на середині торговельного шляху «з варяг у греки», стимулювало утворення держави з центром у Києві.

У західній історіографії також зустрічаються спроби пояснити виникнення Давньоруської держави з позиції **теорії пантюркізму**, згідно з якою династія київських князів була тюркського походження, а Давньоруська держава, відповідно, утворена Хазарським каганатом. Прихильник цієї концепції, професор Гарвардського університету (США), українець за походженням О.

Пріцак у праці «Походження Русі» (1992) доводить, що поляни були не слов'янами, а хозарами. Одна з їхніх родових гілок стала родоначальницею роду Кия, який заснував столицю русичів і власну династію. Однак цю політичну доктрину фахівці теж відкинули як таку, що не має нічого спільного з історичною дійсністю. «Заслугою» хозар було лише те, що вони змушували східних слов'ян консолідувати зусилля для боротьби за своє існування й таким чином прискорювали процес їхнього об'єднання в єдину державу.

Таким чином, виникнення Давньоруської держави стало результатом соціально-економічного і політичного розвитку східних слов'ян і було обумовлене такими факторами:

- а) територіальна, етнічна, релігійна і культурна спільність східних слов'ян;
- б) тісні економічні зв'язки в середині східнослов'янського масиву;
- в) спільне прагнення наших пращурів до об'єднання зусиль у боротьбі з ворогами, передусім із кочівниками з Дикого степу.

2. Утворення Київської Русі; реформа княгині Ольги.

Питання про найдавніші корені слов'янських народів є одним із найбільш дискусійних в історичній науці. Перші писемні згадки про слов'ян (найдавніша назва яких – венеди), відносяться до I-II ст. і містяться у працях римських авторів Плінія Старшого, Клавдія Птолемея, Корнелія Тацита. За їхніми свідченнями, венеди мешкали у лісостеповій смузі від Дніпра до Вісли. Венедську ранньослов'янську спільність зруйнувало вторгнення у I-II ст. з Балтії східно-германського племінного об'єднання – готів. За свідченням істориків: візантійсько-готського Йордана та візантійського Прокопія Кесарійського колишні венеди на межі II-III століть поділилися на 3 групи:

- склавів – це пращури південних слов'ян;
- антів – східних слов'ян (375 р. – перша згадка про антів);
- власне венедів – західних слов'ян.

Соціальні відносини у ранніх слов'янських племенах першої половини I тис. н.е. були типовими для кінцевого первіснообщинного ладу, періоду зародження класового суспільства. *Відбувався процес розпаду старих родових общин.* На зміну родовій общині прийшла нова, *територіальна сільська община*, в якій виділялися окремі заможні сім'ї. Племінна верхівка складалася з різних осіб. До неї входили передусім вожді племен. Вони вирізнялися своїм майновим станом із основної маси населення.

Соціальна диференціація зумовила зародження державних структур, формування союзів племен і створення політичних об'єднань. Першим було *Антське царство (IV-VII ст.)*. IV-VI століття – період найвищого піднесення Антського союзу. На чолі Антського царства стояли зверхники – царі (рекси), оточені можновладцями (приматами). Імена деяких із них відомі: царі Бож, Ардагаст, Мукосій. Вчені припускають, що на етапі формування й становлення Антської «держави» влада рекса була виборною і тимчасовою (на час війни з

сусідами і кочівниками-завойовниками). На цю посаду обиралися військові вожді, які мали авторитет серед народу. В період найвищої воєнно-політичної активності Антської «держави» влада царів стає спадковою, з посиленням централізаторських тенденцій, але все ж не абсолютною. Авторитет царів був визнаний усім народом. Антські царі мали при собі раду племінних старшин, а при розв'язанні найважливіших питань скликалися народні збори (віче) усіх антів. Таку форму правління називали *військовою демократією*.

Анти мали сильну військову організацію. Війна й об'єднання населення для війни стають регулярними функціями в діяльності племен. У IV ст. анти вели наполегливу боротьбу з готами. У 385 році готський король Вітімар прагнув підкорити антів своїй владі, але зазнав поразки. Пізніше йому вдалося захопити у полон Божа і стратити його.

Інша доволі велика держава виникла на Волині, Аль-Масуд називає її Валінана, якій в VII ст. завдали тяжкого удару авари. Цю державу очолює цар Маджак, якому покораються багато племен. Вчений В. Ключевський відзначав, що великий воєнний союз в Карпатах у VI ст. можна поставити на початку історії східного слов'янства.

Наприкінці 50-х років VI ст. на Східну Європу накотилася нова хвиля завойовників – авари. Внаслідок слов'яно-аварських воєн (558-568 рр.) і масових міграцій Антська «держави» припинила своє існування.

З початку VII ст. (602 р.) назва «анти» вже не згадується в писемних джерелах. Починаючи з VII ст., в літературі вживають назву «слов'яни». В X ст. зникає назва «слов'яни». Цінним джерелом про розселення слов'ян по східноєвропейській рівнині є «Повість врем'яних літ». Цей літопис містить перелік стабільно сформованих етнополітичних союзів племен: поляни (жили на Правобережжі середньої течії Дніпра з центром у Києві), древляни (центр – Іскоростень), дреговичі, бужани, волиняни, дуліби, сіверяни, уличі, тиверці, білі хорвати, радимичі, кривичі, ільменські словени, в'ятичі. Союзи племен об'єднували до десятка племен, назви яких не дійшли до нас. На початку існування цих союзів племен, як і в антський період, формою організації управління була військова демократія. У таких військово-демократичних племінних союзах, утворених насамперед під час війни з метою оборони, велику роль відігравав військовий ватажок. Військовою силою союзу племен були всі боєздатні чоловіки. До VI-VII ст. належить і виникнення громадського інституту – дружини.

Військовий ватажок і його близькі дружинники забирали більшу частину здобичі собі. Але при цьому тривалий час зберігалися первісні демократичні установи – народні збори, рада старійшин. Народні збори перетворилися у збори воїнів, яким військовий ватажок, оточений і підтримуваний дружиною, нав'язував свою волю, здобуваючи дедалі більший вплив і владу з допомогою

інших старійшин. Спираючись на дружину, він міг нехтувати звичаями племені.

Таким чином, відбувається перетворення органів суспільного самоврядування в державні органи. *Отже, військова демократія поступово переростала у військово-ієрархічне правління – князівства.* У союзах племен – князівствах, формується новий рівень управління. Військовий ватажок великого союзу племен стає управителем – князем. Верховенство князів набувало характеру здійснення владних класових функцій. Близьке оточення князя перетворювалося в його радників і намісників, дружина – у військову силу, що виконувала свої основні функції. Імена деяких з них потрапили на сторінки літописів. До найбільш раннього часу, а саме – до VI ст., може бути віднесена діяльність полянського князя Кия. Дуже цікаво малює заснування Києва трьома братами – Києм, Щеком та Хоривом Нестор в «Повісті врем'яних літ». Пам'ять про них залишилася в назвах самого міста Києва та київських пагорбів – Щекавиці та Хоревиці. Цю легенду записав ще у VII ст. вірменський письменник Зеноб Глак. Він розповідає про заснування Києва в землі полуян (полян).

У VIII ст. в умовах боротьби з кочівниками в Середньому Подніпров'ї декілька союзів племен, або князівств, об'єдналися в союз союзів під назвою «Русь» із столицею в полянському Києві. Великими об'єднаннями східнослов'янських племен ще до нашествия аварів були дулібо-волинський союз та три союзи племен псковських, смоленських і полоцьких кривичів.

У VIII-IX ст. відбулися великі зміни у соціально-економічному і політичному розвитку слов'ян. Для цього часу характерна тенденція до поліцентризму, утворюються широкі політичні об'єднання – своєрідні «надсоюзи» – союзи союзів племен. Існування у східних слов'ян даних союзів знайшло відображення в повідомленнях арабських письменників IX-X ст. (аль-Балхі, аль-Істахрі та ін.) про три групи русів. Одна з них – Куяба (земля полян, сучасна Київська обл. з центром у Києві), друга мала назву «Славія» (об'єднання союзів ільменських племен навколо Новгорода), третя – «Артанія» (або «Арсанія») (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська і Приазовська Русь).

Приблизно на рубежі VIII-IX ст. придніпровський союз союзів племен «Русь» переростає у ще сильніше об'єднання під назвою «Руська земля», об'єднавши значну кількість союзів слов'янських племен. На цій території поширилась єдина система збирання данини, управління і судочинства. Першою правлячою династією там стала династія Києвичів, останніми представниками якої були Аскольд і Дір.

Поряд з утворенням держави «Руська земля» через об'єднання південної частини східнослов'янських племен навколо Києва на чолі з полянами

відбувалося об'єднання північної частини східнослов'янських племен навколо Новгороду на чолі зі словенами.

Процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці IX ст. утворенням великої, відносно єдиної Давньоруської держави – Київська Русь. Під владою Києва об'єдналися два величезні слов'янські політичні центри – Київський і Новгородський. Цю подію, яку літопис відносить до 882 р., коли переодягнувшись у купецьке вбрання, дружина новгородського князя Олега (882-912) з'являється в Києві. Князя Аскольда запрошують на званий обід і там підступно вбивають. Народ приймає цю звістку спокійно, що довгий час було найбільшою загадкою для істориків. У Києві не вибухають ні повстання народних мас, ні протести місцевої аристократії. І все це тому, що всі вони хотіли, щоб у Києві правив язичницький правитель, який би не зачіпав їхніх інтересів, не рушив би старої релігії. З приходом нового князя в Києві відновився язичницький культ. Таким чином, після вбивства останнього Києвича, в Києві встановлюється нова династія – Рюриковичів.

Саме тоді Олег став великим київським князем, а Київ – столицею об'єднаної держави. Це була ранньофеодальна монархія. Незважаючи на протидію новгородців (Новгород – ранньофеодальна республіка), під владою київських князів об'єдналися землі ільменських слов'ян, кривичів, полян, древлян, сіверян, радимичів. У 907 році Олег рушив походом на Візантію і змусив її підписати торговельну угоду, яка відкривала широкі можливості для руських купців. Нову, не менш вигідну угоду, було укладено в 911 р.

Після смерті Олега (912 р.) київським князем став Ігор Рюрикович (912-945). Посиливши централізовану владу у боротьбі з волелюбними древлянами, він виступив проти печенізьких орд, які нападали на Русь. А у 941 і 944 роках здійснив не дуже вдалі походи на Візантію, після чого Русь втратила контроль на Чорноморському узбережжі та в гирлі Дніпра і до того ж зобов'язувалася надавати військову допомогу Візантії. У 945 році, намагаючись двічі поспіль зібрати данину з древлян, князь Ігор був убитий. Таким був *перший етап* формування давньоруської державності (середина IX ст. – 945 р.).

Другий етап формування давньоруської державності починається правлінням княгині Ольги (945-965). Синові Ігоря Святославові на той момент було три роки, тому влада перейшла до вдови Ігоря – княгині Ольги. Насамперед вона жорстко помстилася древлянам за смерть чоловіка, спаливши їхню столицю Іскоростень разом з частиною городян, інші були перетворені на рабів. Та жорстока розправа була законною кровною помстою, традицією тих часів.

Велике значення для зміцнення української державності мала *адміністративно-фінансова реформа княгині Ольги (приблизно 945-947 рр.)*. Її суть полягала у наступному. Перш за все, було введено збір податків,

запровадивши так звані «становища» – адміністративно-фінансові пункти для збирання данини, використавши для цього стародавні центри сільських общин – погости, а також «уроки» та «устави», які визначали розміри та зміст зборів, що сплачувалися у той час переважно хутром, а грошовою одиницею була «куна» – шкурка куниці. Було встановлено, що данина ділилася на три частини, з яких дві йшли на державні витрати, а третина на потреби княгині, її міста Вишгорода. У цьому визначилась ідея поділу між «бюджетом» і власністю князів, що засвідчувало високий рівень державного мислення як керівної еліти, так і суспільства в цілому. Княгиня водночас стежила за тим, щоб підлеглі не позбавлялися засобів до існування й відтак могли сплачувати данину. Таким чином, держава вперше отримала примітивний адміністративно-територіальний устрій, а також примітивну фінансову систему.

Ольга виявила глибоке розуміння міжнародного становища свого часу в Європі, 946 року здійснила важливий державний візит до Візантії, встановила з нею досить дружні відносини, відновила військовий союз. Вона також зуміла встановити дипломатичні зв'язки з Німеччиною, з якою вона в 959 і ймовірно в 961 роках обмінювалася посольствами.

Таким чином, за складних зовнішніх і внутрішніх обставин вона здійснювала обережну, виважену політику, тримала державну систему в міцних руках, не давши їй розвалитися чи ослабнути, а також вела мудру й ефективну дипломатичну діяльність.

Князь Святослав (965-972) намагався поширити всю повноту влади на прилеглі території шляхом заміни місцевої верхівки на представників династії Рюриковичів. Завершеного вигляду ця адміністративна реформа набула в часи князювання Володимира.

3. Реформи Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Третій етап формування давньоруської державності припадає на князювання Володимира Святославича (978-1015) і його сина Ярослава (1019-1054). Саме за часів їхнього правління князівська влада, залишаючись спадковою, стає ще й одноосібною. За цих двох князів завершився тривалий процес формування державності у східних слов'ян.

В часи правління Володимира Великого було проведено *дві релігійні реформи*. Перша припадає на 981 р. і пов'язується з реформуванням кн. Володимиром язичництва. Тоді було здійснено спробу ввести монотеїзм на базі язичницьких богів. За наказом Володимира збудували пантеон шести язичницьких богів на чолі з громовержцем Перуном (Перун, Хоре, Даждьбог, Стрибог, Симарга та Мокош) – т.зв. шестибожжя, які уособлювали 6 регіонів держави і були їх покровителями (Новгородського, Смоленського, Полоцького, Дреговицького і Древлянського, Київського з могутнім центром у Києві). Свідчення цього є знахідка археологом Я. Є. Боровським капища в центрі

Києва. Воно точно зорієнтовано по сторонах світу — південь-північ, і має досить незвичайну видовжену форму з пелюстками-п'єдесталами, на яких колись стояли скульптури язичницьких богів. На шести пелюстках капища, змурованого з каміння на глині, розміщувалось шість богів. Ці боги добре узгоджуються з «Повістю врем'яних літ». Поруч з капищем – велика яма, де горів священний вогонь. Я. Є. Боровський робить висновок, що це залишки того самого пантеону язичницьким богам в Києві. Однак збагнувши, що язичництво зжило себе і перешкоджає зв'язкам із християнськими країнами Європи, він схилився до прийняття християнства з Візантії. Головною причиною прийняття візантійського різновиду християнства в Київській Русі стало те, що ця релігійна практика освячувала княжу владу й усебічно відстоювала її авторитет (на відміну від римської, яка в середньовіччі боронила зверхність духовної влади над світською).

Друга реформа припадає на 988 р., коли християнство було визнано князем державною релігією. Нестор у «Повісті» розповідає про те, як князь Володимир, прийнявши святе хрещення і повернувшись до Києва з Корсуня, «повелів перекинути ідоли – одних порубати, а інших спалити. Перуна ж наказав прив'язати до хвоста коня і волочити його з гори по Боричеву узвозу до Струмка і приставив 12 чоловіків бити його палицями. Коли волочили Перуна по Струмку до Дніпра, оплакували його невірні, оскільки не прийняли ще вони святого хрещення, і притягнувши, кинули його до Дніпра». Переказ свідчить, що коли плила колода Перуна вниз за течією, бігли за ним язичники і зі сльозами кричали: «Видибай! Видибай на берег, боже!», проте бовван все ж таки пішов на дно. Ця подія і послужила причиною того, що урочище, де відбулася ця подія, стали називати Видубичами.

Адміністративна реформа: (бл. 988 р.) вона була спрямована на ліквідацію племінних княжінь і запровадження нового адміністративного поділу держави на уділи – землі навколо найбільших міст. Усього таких уділів було вісім. Туди призначали синів великого князя або його довірених осіб – посадників, які безпосередньо залежали від нього. Таким чином, Володимир усунув від влади племінних князів, зосередивши її виключно в руках своєї династії.

Судова реформа давньоруського правителя стосувалася розмежування сфер компетенції духовних і світських судів, а також обмеження місцевої сеньйоральної юстиції. Зазнала невдачі спроба Володимира запровадити смертну кару в судовому порядку. Київська Русь була на той час чи не єдиною в Європі державою, де суди не виносили смертних вироків. Звичайно, смертна кара мала місце, але її застосовували за надзвичайних обставин (бунти, заворушення, повстання) позасудові органи держави.

Правова реформа: для посилення своєї влади та влади бояр і знатних дружинників князь удосконалив і доповнив попередній кодекс – «Закон Руський». До нашого часу він не зберігся. Реформаційний доробок великого князя містить і запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земляним» (або «земянным»), який надалі було покладено до основи першого на Русі писаного зводу звичаєвого права і князівського законодавства – «Правди Ярослава».

Київська Русь у період князювання Ярослава Мудрого досягла найбільшого піднесення. Значну увагу приділяв Ярослав Володимирович внутрішній організації держави. Він розбудував і укріпив Київ, оточив його муром, звів Золоті ворота – головний парадний в'їзд до міста, цілу низку інших архітектурних споруд. Дбав великий князь про розвиток освіти, засновував школи і бібліотеки. Підтримкою князя користувалося християнство. В усіх великих містах розгорнулося будівництво храмів, засновувалися монастирі. Найбільший із них – славнозвісний Києво-Печерський, що став важливим осередком не лише чернечого життя, а й культури, освіти, літописання.

Князем також були проведені:

правова реформа. З ім'ям князя пов'язують створення першого писемного зведення законів Київської Русі – «Руської Правди» чи, принаймні, її частини, так званої «Найдавнішої правди». І хоча серед істориків немає єдності щодо заслуг Ярослава Мудрого в цьому процесі (деякі дослідники вважають, що це правниче зведення слід датувати не першою половиною XI ст., а пізнішим часом), в історичних джерелах XIII ст. «Руську Правду» називали «Судом Ярославим Володимиріца».

Ще достовірнішим видається, що мудрий київський князь був автором такої юридичної пам'ятки давньоруських часів, як Церковний устав. Він регулював головним чином питання родинного права і злочинів проти моралі, належних до компетенції церкви. Участь у його укладенні, крім Ярослава Володимировича, брав також митрополит Іларіон.

Релігійна реформа – проявилася у виданні церковного уставу Ярослава та в розмежуванні державної і церковної влади.

Як відомо, єдиновладдя Володимира і Ярослава багато у чому трималося на особистих талантах і авторитеті обох правителів. Величезна територія держави в роки їх правління ще не була цілком освоєна. Можливо тому після смерті Ярослава у 1054 р. до влади прийшов тріумвірат його старших синів – Ізяслава, Святослава, Всеволода, які разом правили близько 20 років.

Через суперечки між ними у 1073 р. тріумвірат перетворився на дуумвірат – правління двох князів – Святослава і Всеволода. З того часу і до початку XII ст. на Русі майже постійно правлять дуумвірати. І хоча у 1078-1093 рр. великим київським князем був Всеволод, проте і тоді був дуумвірат, оскільки він

залучив до управління свого сина Володимира Мономаха. Лише на початку XII ст. було відновлено єдиновладдя – за часів Володимира Мономаха (1113-1125) і його сина Мстислава I (1125-1132), але тоді ж посилюється процес феодальної роздробленості.

У 1169 р. молодший син Мономаха суздальський князь Андрій Боголюбський (батько Юрія Долгорукого – засновника Московського князівства) зруйнував Київ, що стало початком занепаду Київської Русі; а у 1203 р. Київ спустошив князь Рюрик і половці. У 1240 р. Київ взяли монголо-татари. Тож до остаточного занепаду Київської Русі спричинили такі чинники, як: внутрішній – князівські міжусобиці, і зовнішній – монголо-татарська навала.

4. Характеристика державного ладу Київської Русі.

Вищі органи влади та управління Київської Русі.

Державний лад у Київській Русі від часу зародження державних форм і до політичного занепаду постійно еволюціонував. Кожний етап розвитку Київської держави характеризувався певними особливостями у політичній організації: форма держави, органи влади та управління.

Навколо проблем форми державного ладу Київської Русі, його сутності й характеру точились і точаться гострі дискусії. Одні вчені, як, наприклад, російський академік Борис Рибakov, стверджують, що то була *«ранньофеодальна імперія»*. Інші, головно українські фахівці, вважають, що то була своєрідна *«конфедерація самостійних князівств»*. Треті – переважно західні вчені українського походження – доводять, що то була *поліетнічна «співдружність незалежних держав»*.

За формою правління Київська Русь була *монархією*, державність якої розвивалась у двох основних напрямках. Перший: від системи управління, що впливала з військової організації – до цивільних форм правління. Другий: від посилення централізму – до децентралізації. Ці тенденції були причиною неодноразової трансформації влади на Русі з центром у Києві.

Форму державного устрою Київської Русі в перший період її існування вчені (О. Мельникова) визначають як *дружину*. У той час княжа дружина виконувала не тільки роль війська. На її базі утворився примітивний апарат управління, судочинства та збору данини. Князь, який був центральною фігурою цієї форми державності, більше виявляв себе як воєначальник, а не як державний діяч.

Справді, така форма відповідає тим функціям, які здійснювала дружина князя. Дружинники підштовхували князя до воєнних походів у тих випадках, коли були прожиті воєнні трофеї від попереднього. Також князь радився з важливих питань з ближніми боярами і старшими дружинниками. Як зазначав відомий російський історик Л. Гумільов, «князь в ту епоху – це тільки представник, а справжні правителі були завжди, тільки імена їхні залишаються невідомі історії». Тому таку форму правління можна назвати «дружинно-вічовою».

Існування дружинної форми державності завершилося з введенням Володимиром *системи удільного правління*, як наслідку адміністративної

реформи. Відтоді в Київській Русі формувалася централізована монархія: уся повнота влади дедалі більше зосереджувалась у руках князя, дружина перестала брати участь у державних справах. На перший план висувалися бояри, прошарок яких склався з тих же старших дружинників і вихідців зі старої племінної аристократії.

У період свого розквіту Київська Русь будувалася на принципі сюзеренітету-васалітету. *Сутність відносин сюзеренітету-васалітету* полягала в тому, що великий князь, наділяючи землею свого родича, передавав йому частину своїх прав на неї, а також право суду над підвладним населенням, захищав його від образ і утисків. Сюзеренові – великому князеві Київському підпорядковувалися місцеві правителі – його васали (після адміністративної реформи князя Володимира – удільні князі, яких у IX ст. було 8-12, і всі вони були близькими родичами великого князя). Щоправда, в сучасній літературі висловлюються міркування, що оскільки всі руські князі належали до однієї династії Рюриковичів, то «їхні відносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодалських зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими й молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом» (І. Лисяк-Рудницький).

Період політичної роздробленості, на думку деяких істориків (М. Котляр), зовсім не означав розпаду Київської Русі як держави. Змінилася лише форма її державного устрою. Відносно єдину централізовану монархію заступила монархія федеративна. Від середини XII ст. у Київській-Русі спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що вирішували питання внутрішньої та зовнішньої політики на міжкнязівських з'їздах – снємах. Київ залишався стольним «градом» Русі та мрією багатьох князів – вихідців із роду Рюриковичів.

Такий порядок сумісного правління Руссю князями Ярославичами дістав у науці назву *колективного сюзеренітету*. Князі – спільні сюзерени Київської Русі – зобов'язувалися захищати її від ворогів, а за це одержували володіння (часом дрібні й радше символічні, ніж вартісні) у великокнязівському домені – Київській землі, найчастіше на її південних рубежах, які особливо потребували постійного захисту від вторгнень половецьких ханів. Літописи називали такі володіння «частью» або «причастием».

Великий Київський князь. Вищим органом влади Київської Русі була влада великого князя. Він був представником і захисником інтересів привілейованого прошарку населення. Працями дослідників (Д. Самоквасов, О. Толочко) доведено, що інститут князівської влади – давній звичаєвий інститут. Слово «князь» походило від слова «кінь», яким спочатку називали «людину, що сидить на коні, військового ватажка». Спершу це була виборна посада, на яку обирались особлива людина, обдарована Богом силою, розумом, сміливістю тощо.

Функції перших князів були порівняно нескладними і полягали, насамперед, в організації дружини й військових ополчень та управлінні ними. З перетворенням князя у феодалного монарха ускладнювались і його функції. Він став верховним головнокомандувачем. Князь підкорював нові землі, створював оборону на кордонах держави, зміцнював Київ, провадив

зовнішньополітичні стосунки зі Степом (державні формації кочових народів) і Візантією. Князь здійснював управління Київською державою, призначав численну адміністрацію, організовував будівництво доріг і мостів, приділяв багато уваги прокладанню торгових шляхів.

З X ст. розвивалася законодавча діяльність князів. Особливо важливою законодавча функція стала в XI-XII ст. Після запровадження християнства до обов'язків князя входило й утвердження цієї ідеології. За допомогою законодавчої діяльності князі встановлювали: нову каральну систему, розмір судових стягнень, розмір винагороди окремим посадовим особам, права церкви тощо. Однією з найважливіших функцій князівської влади у період зародження та розквіту Київської держави була судова. Судив київський князь на підставі норм звичаєвого права, здебільшого своє найближче оточення: васалів, дружинників тощо.

Влада князя зазвичай була спадковою. Спадкоємність князівських «столів» (престолів) спершу здійснювалася за *принципом старшинства* в князівському роді, тобто до старшого брата, а якщо його немає, тоді до старшого сина. В IX-X ст., коли князі закріпилися на своїй землі, цей принцип замінювався *принципом отчини*, тобто князівські «столи» почали успадковувати старші сини князя. Це призводило до того, що в XI-XII ст. брати князя досить часто боролись зі своїми племінниками за великокнязівський «стіл». І лише в XIII ст. принцип отчини переміг остаточно.

Від XI ст. у Київській Русі посилювалися економічні та політичні суперечності між окремими князівствами. Виникла необхідність у створенні ще одного органу влади – *ради при князі*, яка не мала чітко встановлених складу та компетенції, її ще називали *боярською радою*, оскільки в її складі переважали насамперед бояри, а також представники вищого духовенства – митрополит, єпископи й представники вищої адміністрації – тисяцькі, посадники, вихідці з місцевої знаті. Члени цієї Ради «кращих мужів» називались «думці». Рада була постійним дорадчим органом при князеві з найбільш важливих внутрішніх і зовнішніх питань держави: князь обговорював з нею питання оголошення війни, укладення миру, встановлення союзів з іноземними державами. Також Рада бояр здійснювала обговорення і видання нових законів, мала судові функції та розв'язувала військові, адміністративні, фінансові та інші питання. За відсутності Великого князя чи в разі його смерті боярська рада ставала основним органом влади, що вирішував усі питання внутрішньої і зовнішньої політики та встановлював владу майбутнього князя.

Віче – збори жителів міста та приміської округи на центральній площі біля центральної церкви. У слов'ян віче відоме з VI ст. Воно оформилося на основі трансформації зборів племені (племінного сходу). Різновиди: київське на новгородське. За останніми дослідженнями, склад цього органу влади був сталий – кілька сотен чоловік, що часто відповідало кількості дружинників у місті. У зборах брала участь і соціальна верхівка міста чи князівства (землі). Віче скликалося за потребою. Право скликати віче мали князь, митрополит або єпископ, бояри та вільні городяни. Для цього було достатньо прийти на головну площу й ударити у дзвін.

Народні збори мали великі повноваження. Вони могли закликати князя на княжий стіл і визначити при цьому на підставі укладеного з ним договору («ряду») відносини між князем і народом. Коли князь не виконував взятих на себе зобов'язань, віче мало право усунути його з князівського столу.

Правове поле діяльності віча збігалось з полем діяльності князя. До компетенції віча також належали такі важливі питання, як скликання народного ополчення, обрання єпископа, призначення чи відкликання посадових осіб, видання законів, встановлення податків, визначення правил торгівлі та якості монети. Виступи вічовиків не були автономними, вони скеровувалися певними князями або коаліціями князів. Рішення на вічах приймалися лише одноголосно. Часто віче виконувало функції суду, але поступово значення народних зборів зменшується, й усі питання вирішує князь одноособово. У XIII ст. діяльність віча припиняється. Виняток становили лише віча у деяких містах (Новгород, Псков).

Для періоду феодальної роздробленості в Київській Русі характерною була поява *міжкнязівських (феодальних) з'їздів як органу влади – снемів*. Вони скликалися Великим князем київським за його ініціативою, або ж з ініціативи будь-якого удільного князя без визначеної періодичності. Учасниками снемів, окрім київського князя і слуг його двору, були удільні князі, яких супроводжували «брати» (найближчі однопумці), «сини» (васали), «думці» (члени боярської ради), церковні служителі.

Під проводом Великого князя феодальні з'їзди розробляли нове законодавство, розподіляли лени, вирішували питання війни і миру з іноземними державами, розв'язували міжкнязівські суперечки, планували заходи щодо охорони торгівельних шляхів. Тобто, це був державний орган, який вирішував питання суспільної організації, державного устрою, зовнішньої і внутрішньої політики. Так, з'їзд у Любечі (Чернігівська область) 1097 р. визнав незалежність окремих князів і водночас закликав їх спільно охороняти Київську Русь. Попри широке коло питань, що покладалися на розгляд снемів, вони не мали виразних організаційно-правових форм та реального владного впливу.

Київській Русі були властиві дві системи управління. На етапі становлення й еволюції державних структур управління Русі здійснювалося на підставі *десяткової, або чисельної систем*, яка походила з військової організації – внаслідок перетворення військових одиниць у територіальні поняття. Початки формування останньої сягали VI-VII ст., а остаточно вона сформувалась у IX ст., коли князь, приєднуючи слов'янські землі, залишав у них частину дружини (десять, сто, тисячу воїнів) і наділяв воєначальників (тисяцьких, соцьких, десяцьких) адміністративними і фінансовими функціями – наводили порядок у містах, придушували опір місцевого населення, допомагали збирачам данини, а також почали здійснювати торгівельні та військові функції – керували військовими силами території, якою управляли; а з розвитком князівської юрисдикції – і судово-адміністративні функції. У деяких землях замість тисяцьких утверджувались воєводи, які очолювали збройні сили місцевих князів, а тисяцькі здійснювали адміністративні функції у містах.

З розвитком феодалізму (десь із XI-XII ст.) виникає *друга система правління Київської Русі – двірцево-вотчинна*, при якій не розмежовуються органи державного управління та управління особистими справами князя – все управління здійснює двір князя (чи вотчина боярина) – кожен, хто входив до князівського двору (боярської вотчини) і відав якоюсь сферою господарства чи був близьким прислужником господаря, міг з його дозволу виконувати також, крім безпосередніх обов'язків при дворі (вотчині), державні функції. Очолював князівський двір і виконував важливі державні доручення двірцевий огнищанин. Різні князівські доручення виконували спеціальні служилі люди – *биричі, дітські, отроки*. Двірцево-вотчинна система управління існувала на усіх рівнях феодальної земельної ієрархії – у великокнязівському домені, у володіннях місцевих князів, у боярських вотчинах, в яких бояри навіть отримали право суду над залежним населенням.

Повноважними представниками князівської влади на місцях були посадники, волостелі і старости.

Посадники, на відміну від тисяцьких і сотських, які були передусім командирами дружини, а вже згодом отримували адміністративні функції, ставали повноправними представниками князівської влади на місцях (у найважливіших центрах) на чолі округу чи міста. Як представники князя вони здійснювали його функції: судили, збирали данину і різні мита (спеціальні пункти збору данини називались *погости*), керували військовими силами міста, також у їхньому віданні перебувала прилегла сільська територія. Здебільшого князі призначали посадниками бояр та інших «добрих мужів». Такі ж функції покладалися і на волостеля.

Посадники і волостелі (управителі волостей, які здійснювали адміністративні і судові функції) мали найближчих помічників – тіунів та помічників зі спеціальних справ – *мечників, мостників, вирників*. Усі ці посадові особи за службу отримували не плату від князя, а так званий «*корм*» з населення у вигляді різних поборів. Така система управління називалася «*кормління*» (*посадництва*).

Органом місцевого селянського самоврядування була територіальна община – *вервь*. Вона була колективним власником земель, діяла на засадах кругової поруки, виконуючи перед князівською адміністрацією фінансові та господарські функції. Місцеве населення у верві мало своїх старост (старців), які захищали їхні інтереси перед князівською адміністрацією. Органом управління верві були вервні збори (копні збори або віче). Судові функції виконував вервний (копний) суд.

Судова система. Єдиної судової системи в Київській Русі не існувало. Судові функції в центрі і на місцях виконували владці – князь, посадники, волостителі, тисяцькі, соцькі, десятники. Суд не був відділений від адміністрації. Суди поділялися на *державні, вотчинні (приватні) і церковні*.

Компетенція князівського суду – справи, в яких хоча б однією із сторін виступала феодальна знать (бояри). Для вирішення дрібних цивільних справ (розподіл спадщини, майнові суперечки) князь посилав дітських та отроків, які

діяли від його імені. Періодично князь разом з тіунами об'їжджав провінції, здійснюючи суд на місцях.

Пізніше виникли *вотчинні* суди – суди землевласника над залежним населенням. Це право боярам жалувалося державою разом із землею. У справі холопа рішення суду не підлягало оскарженню, тоді як закуп міг подати скаргу до князівського суду.

Церковні суди. Їх юрисдикції підлягали справи духовних і церковних людей щодо будь-яких справ, а мирян – стосовно справ з дотримання релігійних правил, про мораль, віру, сімейно-шлюбні проблеми. Суддями могли виступати єпископи, архієпископи, митрополити, архімандрити, ігумени.

Існував і *общинний суд*. До його юрисдикції належали: захист власності в разі порушення межі, проведення попереднього слідства, якщо вбивство було скоєно на території общини (верви). Він розглядав усі категорії справ щодо членів общини та злочини, що були скоєні на території общини.

Збройні сили склалися з дружини великого князя, дружини місцевих князів, народного ополчення (воїв) та найманих загонів. Дружинники великого князя поділялися на старших дружинників (з часом називалися боярами) і молодших (отроки, пасинки, дітські). Структурно військо поділялося на тисячі, сотні, десятки, а пізніше на полки.

Таким чином, за формою правління Київська Русь з часів Володимира Великого оформилась як *ранньофеодальна монархія*, побудована на принципі сюзеренітету-васалітету з нечіткою централізацією. На чолі держави стояв Великий Київський князь-суверен (з верховною, самостійною, незалежною, повною і неподільною владою), якому підпорядковувались місцеві правителі-князі – його васали; згодом між ними стали укладатись міжкнязівські договори – хрестоцілувальні грамоти. Діяльність великого князя спрямовувалась нарадою з феодальної верхівки – боярською думою; у разі війни чи інших надзвичайних подій скликалось віче; у період феодальної роздробленості для вирішення найважливіших питань скликались феодальні з'їзди.

На основі зазначених змін у соціально-економічному ладі східних слов'ян відбувалося утворення держави. Водночас із розвитком класових відносин формування державності відбувалося від союзу племен ранньофеодальних князівств та інших вищих рівнів політичних об'єднань і завершилося утворенням Давньоруської держави.

5. Характеристика суспільного ладу Київської Русі

Київська Русь більшістю дослідників визнається державою ранньофеодальною тобто такою, що виникла за умов формування феодальної власності й розкладу суспільства на два класи: феодалів (власників земельних угідь) і феодально-залежного населення (здебільшого селян, що господарювали на дрібній земельній ділянці, переданій їм у користування за умови відбування служби або оплати встановлених платежів). Цей поділ, що визначав суспільний устрій Київської Русі, остаточно оформився з розвитком феодальних майнових

відносин. У межах названих класів населення Київської Русі поділялося на окремі групи, відмінності у становищі яких мали не лише економічний, а й правовий характер, тобто ці групи різнилися між собою за обсягом правоздатності.

Надаючи характеристику суспільного ладу Київської Русі, слід звернути увагу на історичні рамки для здійснення характеристики, тобто треба зробити часову прив'язку, оскільки суспільство не стоїть на місці – воно або розвивається або деградує, обравши точку відліку 988 р. хрещення Русі, тобто визнання християнства державною релігією.

В дохристиянську добу населення Київської Русі можливо поділити на 2 групи:

- 1) Вільні – князь, його родичі, військова дружина, вільні общинники; окремо виступали жерці, права яких суттєво відрізнялися від інших за правами;
- 2) Невільні – холопи (за правовим статусом прирівнювався до речі).

Християнська доба:

Вільні:

- 1) *Панівні верстви (феодалы):*

Верхівку вільних людей становили *Київський і місцеві князі, дружина (княжі мужі)*. Князі збільшували свої землеволодіння внаслідок захоплення порожніх та общинних земель, перетворюючи притому общинників у феодально-залежне населення. Найбільшим феодалом був Великий київський князь – він розпоряджався общинними землями, які вважались державними, роздаючи їх своїм дружинникам. У X ст. формується великокнязівський домен (з лат. *domen* – володіння) і домени місцевих князів – це приватні маєтки, які належали не державі (оскільки Великий Київський князь як глава держави виступав верховним власником усієї землі Київської Русі), а безпосередньо князям як феодалам. Князі отримували прибутки від свого феодального господарства, із суду, збирали данину; згодом частину цих прибутків стали отримувати і бояри.

З часом почали з'являтися і боярсько-дружинні приватні землеволодіння – вотчини. В XI ст. *бояри* називались «княжі (кращі) мужі» і становили верхівку князівської військової дружини; вони були радниками князя, притому могли його вільно залишити і перейти на службу до іншого; з них князь призначав воєвод та інших урядовців. Подекуди їх також називали «боляри» (етимологія «боярин» не є чіткою, має болгарське походження «боярин» від слова «болій» – більший) – мали великі земельні наділи, часто мали свої військові дружини, брали участь у князівських радах, на вічі, у князівській адміністрації посідали вищі державні посади – так виникали цілі династії бояр-урядовців.

Нижче становище посідали менші бояри – дітські і отроки. Верства бояр не була замкнутою кастою, до неї міг увійти будь-хто за визначні заслуги перед князем (державою).

Православне духовенство в Київській Русі за правовим становищем поділялося на 2 категорії: «чорне» – ченці (монахи), складали обітницю

целібату, жили і несли Божу службу в монастирях. В монастирях жили і працювали видатні вчені тої епохи: Нестор, Іларіон, Никон, Агапіт, Алімпій, які вели літописи, переписували книги, організовували різні школи.

«Біле» духовенство – священики, диякони, дяки, паламарі, причетники, усі ті хто служили при церквах, але не складали обітницю целібату. Біле духовенство мало право одружуватись, вести приватне господарство і не сплачувати податки князю (державі).

Церква отримувала великі прибутки з прочан у вигляді десятини, а також з судових стягнень церковного суду, пожертвувань заможних людей.

Купецтво вірогідніше за все почало з'явитися з осередку дружини князя. За правовим становищем воно розподілялося на:

- місцеве купецтво – «свої»;
- іноземне купецтво – «гості»; мали право на життя і захист товару, об'єднувалися у вулиці, пізніше з ремісниками в тому числі. Питання торгівельної діяльності регулювалися нормами звичаєвого права та «Руської Правди».

Що стосується *населення давньоруських міст*, то воно поділялося на дві основні категорії:

- *міську аристократію*, до якої належали князі й бояри, князівська адміністрація, заможне купецтво та ремісники, вище духовенство. У їхніх руках зосереджувалися великі багатства.

- *міські низи* – належали ремісники, дрібні торговці, челядь. Більша частина цього люду в X-XI ст. була залежною від своїх хазяїв, проживала на їхніх садибах. У XII-XIII ст. у містах різко зростала кількість особисто вільного населення, місцем проживання якого стали посади. Значну частину міського населення на Русі становили мешканці, зайняті у сфері сільськогосподарського виробництва.

2) *Вільні общинники* – згідно законодавства Київської Русі мали певні права та обов'язки. З появою Церковних уставів та «Руської Правди» їхні права та обов'язки більш детально регламентувалися.

Основна маса сільського і міського населення – «люди, чернь» – були вільними особами, здебільшого селянами-общинниками, які, втрачаючи стану повноправність, зберігали особисту свободу. В їх поселеннях-громадах зберігалась колективна власність на землю. Формально у політичних правах вони були рівноправні з служивими боярами, заможними купцями і ремісниками, брали участь у народних зборах, але сплачували данину (полюддя), яка збиралась з «диму» (дому).

3) *Смерди* (селяни) – складали нижчу групу вільного населення. Вони володіли землею і худобою. Смерди складали більшу частину населення Київської Русі, платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми. Смерд міг передавати у спадщину своє майно синам. «Руська Правда» охороняла особу та господарство смерда, як вільного, але кара за злочин проти смерда була меншою, ніж за злочин проти боярина. В XII-XIII ст. по всій Київській Русі поширюється боярське землеволодіння і, в

зв'язку з цим, зменшується число незалежних смердів. Так, поступово, зростала група смердів, які працювали на боярській землі, залишаючись при цьому вільними.

Напіввільні люди. *Закупи* («боржники») – колишні смерди, які відпрацьовували у господарстві кредитора купу – зайнятий борг (гроші, інвентар, худобу або інше майно).

У «Правді Ярославичів» містяться важливі положення про охорону та порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, умови, за яких вимога про повернення позички має юридичну силу, порядок стягнення боргів тощо. Так, позички могли надаватися у:

- грошовій формі під відсотки («рези»);
- натуральній формі – продуктами з умовою повернення їх з надбавкою «присопа».

До 1113 р. позичковий відсоток в Київській Русі був дуже високим – більше 20 (статті 50, 51, 53), що приводило до розорення закупів та до соціальних протестів.

В 1113 році новим князем Володимиром Мономахом проводиться низка реформ, внаслідок чого було видано 2 княжих устави – «Про закупів» та «Про холопів», включені з часом до «Руської Правди». Внаслідок цього, держава встановила відсоткову ставку не більше 20% і контроль за кредитними операціями.

Закуп мав виконувати сільські роботи, працювати «на полі» («ролейний закуп») (ст. 57 Пр. Пр.), доглядати худобу пана (ст. 58 Пр. Пр.). В окремих випадках феодал наділяв закупа земельною ділянкою, а також сільськогосподарським знаряддям і робочою худобою. У закупа могло бути і своє господарство, власний кінь.

Правове становище закупа:

- право на вільне переселення, за винятком купців;
- заборона конфісковувати майно закупа, вбити чи погрожувати йому, погрожувати членам його сім'ї або викрадати їх, тримаючи заручниками; хазяїн не мав права продавати закупа у холопи, а в разі продажу сплачував штраф, а за купу повертали свободу (ст. 61 Пр. Пр.);
- землевласник мав право піддати закупа тілесному покаранню «за діло», але не міг «бити» закупа «без провини» з його боку (ст. 62 Пр. Пр.). За цей незаконний акт він повинен був заплатити штраф, а закуп здобував волю;
- якщо закуп хотів втекти від «хазяїна» він перетворювався у повного холопа (ст. 56 Пр. Пр.).
- за крадіжку, вчинену закупом, відповідав його «хазяїн» (ст. 64 Пр. Пр.), проте, закуп у цьому випадку, як і у випадку втечі, ставав повним холопом.
- у незначних справах закуп міг виступати у суді як свідок, а також звертатися до суду зі скаргою на свого хазяїна.

Невільні люди називались спочатку челяддю, а потім холопами. Спочатку цим терміном називали осіб чоловічої статі (хлопець – холопець – холоп –

«військовополонений юнак»), а потім невільних людей взагалі. Холоп відносився в Київській Русі до категорії речей, тобто вважався об'єктом права. Холопа можна було купити, продати, позичити, заставити, програти в кості, передати у спадок родичам.

Джерела холопства:

- народження від рабині;
- полон на війні;
- одруження з рабиною без «ряду» (без укладення договору з її господарем);
- продаж при свідках;
- продаж збанкрутілого купця;
- втеча або крадіжка здійснена закупом.

Закон передбачав умови, за яких холоп міг стати вільним: якщо він викупився на волю, якщо хазяїн звільнив його. Холоп фактично не мав ніяких прав. За злочин, заподіяний холопові, відшкодування отримував хазяїн. За злочин, здійснений холопом, ніс відповідальність його власник. Холоп іноді наділявся певними правами – як боярський тіун міг виступати у суді як *видок*, але не міг бути *послухом*. Холоп не міг мати своєї власності, він сам був власністю. З поширенням християнства становище холопів покращало. Церква закликала вірян до пом'якшення в ставленні до холопів, радила відпускати їх на волю на «спомин душі». Такі холопи переходили в категорію ізгоїв.

Ізгої – люди, які через різні обставини вибули з однієї категорії в суспільстві і не пристали до іншої. Це могли бути нещодавно звільнені раби, збанкрутілі купці, син священника, який не отримав сан духовної особи, князі, які втратили вотчину, проте залишалися вільними людьми.

Отже, надаючи характеристику суспільного ладу Київської Русі християнської доби, слід зазначити, що юридично поділ на стани в державі не був оформленим, хоча фактично існував. Особливістю соціальної структури було те, що усі верстви населення не були замкнутими, отже перехід з однієї групи до іншої (окрім князів) часто залежав від волі людини та обставин.

6. Розвиток архітектури та мистецтва.

Разом із християнством на Русь прийшла монументальна культова архітектура. Величні православні храми вражали уяву сучасників досконалістю архітектурних форм і пишнотою внутрішнього оздоблення.

Найславетнішою з них була Софія Київська. Свідок її будівництва митрополит Іларіон писав: "Церкви дивна й славна всемь округньмъ странамъ", яко же ино не обрящется въ всемь полунощи земньм от вьстока до запада". В цьому храмі втілювалися досягнення візантійської культури, вживлені

у свідомість давньоруської людини й одухотворені її гуманістичним світосприйняттям. Софіївський собор був взірцем для будівництва однойменних храмів у Новгороді та Полоцьку. В одному ряді з названими — храм св. Спаса в Чернігові, який продовжив архітектурні традиції київської Десятинної церкви.

Архітектура Києва впливала на архітектуру інших давньоруських міст і пізніше. Тип Успенського храму Києво-Печерського монастиря (шестистовпний, хрестовокупольний) набув поширення на всій території Київської Русі. Згідно з "Києво-Печерським Патериком", Володимир Мономах "вземъ мѣру божественныя тоя церкви Печерской, всемъ, подобиемъ, създа церкви въ граде Ростове".

В культовому будівництві XII ст. переважали невеликі чоти-ристовпні храми, декоровані пілястрами з напівколонками, аркатурними поясами, хрестами. Наприкінці XII — на початку XIII ст. монументальна архітектура Русі розвивалася шляхом ускладнення зовнішніх форм. Будівлі цього часу мають висотні композиції. Класичним зразком нового стилю стала П'ятницька церква Чернігова.

З архітектурою були тісно пов'язані й такі види мистецтва, як живопис і художня різьба. Всі собори Русі оздоблювалися мозаїчними панно та фресками, іконами, образами, мармуровими капітелями, шиферними різьбленими плитами. Особливо високого рівня розвитку досяг монументальний живопис, яскравим прикладом якого є ансамбль розписів київського Софійського собору. Мозаїчні композиції виконані зі смальти 177 кольорових відтінків на золотистому тлі. Фрески покривали всі стіни собору. Високохудожні мозаїки та фрески прикрашали Михайлівський Златоверхий собор у Києві.

Твори станкового живопису, переважно ікони, дійшли до наших днів у поодиноких екземплярах. Це "Ярославська Оранта" (зберігається у Третьяковській галереї), "Дмитрій Солунський", "Свенська (або Печерська) Богоматір", "Борис і Гліб" та деякі інші. В Києві існувало кілька іконописних майстерень. Одна з них діяла у Печерському монастирі. Тут працював відомий маляр Аліпій, який пройшов школу царгородських майстрів.

Серед пам'яток художньої різьби по каменю, які оздоблювали давньоруські собори та палаци, особливу увагу привертають київські різьблені плити з Михайлівського Златоверхого і Печорського монастирів, капітелі Борисо-Глібського собору з Чернігова, кам'яні мережива соборів Галича, Володимира-на-Клязьмі, Юр'єва Польського тощо.

Високого рівня в Київській Русі досягло декоративно-прикладне мистецтво. Орнаментальні композиції, чимало елементів яких походили ще з язичницької давнини, застосовували при оздобленні предметів побуту, зброї, металевого посуду, прикрас. Особливою декоративністю відзначалися твори художнього ремесла, виготовлені в техніці черні, наприклад, срібні окуття рогів тура (курбан Чорна могила в Чернігові), срібні широкі пластинчасті браслети-наручі, прикрашені сюжетним орнаментом, зображеннями фантастичних звірів і птахів.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання

до теми № 2. Утворення, розвиток та занепад Київської Русі

1. Теорії походження державності у східних слов'ян.
2. Утворення Київської Русі, адміністративно-фінансова реформа княгині Ольги.
3. Державотворчі реформи Володимира Великого
4. Характеристика суспільного ладу Київської Русі.
5. Характеристика державного ладу Київської Русі.
6. Загальні тенденції розвитку права в Київській Русі..
7. Руська Правда – письмовий збір законів Київської Русі: причини розробки, її редакції та характеристика.
8. Поняття злочину і система покарань за Руською Правдою і церковними уставами (Володимира Великого та Ярослава Мудрого).

ЛЕКЦІЯ № 3 НА ТЕМУ

Захоплення українських земель сусідніми державами та утворення Великого князівства Литовського.

Мета вивчення

Метою вивчення теми № 5. Входження українських земель до складу Литовського князівства та їх правове становище є отримання знань для розуміння причин, передумов та особливостей утворення Великого князівства Литовського та входження частини галицьких земель до складу Польщі. В темі подається характеристика органів влади та управління Великого князівства Литовського, висвітлюється правове становище українських земель у складі ВКЛ. Аналізуючи тексти Кревської, Вілінсько-Радомської та Городельської уній здобувач повинен оволодіти певним обсягом знань щодо трансформації правового статусу українських земель у складі ВКЛ та Польщі. В лекції також приділяється увага характеристиці суспільного ладу на українських землях ВКЛ.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде спроможний:

1. Демонструвати розуміння передумов та причини трансформації українського державотворення у складі Великого князівства Литовського.
2. Визначати етапи розвитку суспільних відносин на українських землях у складі Великого князівства Литовського.
3. Розуміти загальну логіку, закономірності та хронологію державотворчих процесів України та Європи; ознайомлений із процесом виникнення та розвитку історичних змін, принципів та методології історичної науки; вироблення критичного, недогматичного погляду на місце і роль українського народу та української держави у світі.
4. Бути здатним до групової співпраці та емпатійної взаємодії, спираючись на отриманий історичний досвід та толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові особливості, а також віти аналізувати поведінку людини залежно від рівня її освіти і сприяти недопущенню конфліктних ситуацій у практичній діяльності.
5. Пропонувати власні способи вирішення дослідницьких задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання. Демонструвати соціально відповідальну та свідому поведінку, слідувати гуманістичним та демократичним цінностям, сприяти захисту прав людини і об'єктивно розуміти історію українського народу.

Література:

1. Гошко Т. Нариси з історії Магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. Львів: Афіша, 2002.
2. Історія України : навчально-методичний посібник / О.І. Резнік, О.В. Горяга, Т.О. Остапенко. Одеса : Фенікс, 2013. 250 с.
3. Історія України : підручник / Кормич Л.І., Багацький В.В. К. : Алтера, 2007. 413 с.
4. Історія держави і права України (ч.1) : навчально-методичний посібник / Н.В. Єфремова, І.В. Корнієнко, І.В. Долматов, Т.О. Остапенко. Одеса : «Фенікс», 2015. 416 с.
5. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / Україна крізь віки. К. : Видавничий дім Альтернативи, 1998. Т. 6
6. Статути Великого Князівства Литовського. : у 3 т. / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004.
7. Тищик Б.Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України : акад. курс : підручник. К. : Ін Юре, 2015. 808 с.

Глосарій термінів навчального матеріалу

Інкorporація – (лат. *incorporatio* — приєднання) *термін, який має кілька значень.* 1) Систематизація в одному збірнику законодавчих актів, опублікованих у різний час; 2) Приєднання, включення території; 3) Спосіб побудови слова-речення в деяких мовах.

Литва – Уперше назва «Литва» зафіксована у німецьких хроніках 1009 року.

Велике князівство Литовське, Руське, Жамойтське та інших земель — монархічна держава у Східній Європі середньовіччя і нового часу. Існувала в 1236–1795. У час найбільшого розширення території знаходилось на теренах сучасної Литви, Білорусі, більшої частини України, крайньої західної частини Росії, Придністров'ї, Молдови, невеликої частини східної Польщі та невеликої частини східної Латвії. Одна з найбільших європейських держав пізнього середньовіччя. Велике князівство Литовське створене на землях балтських племен в 13-му ст. на основі східно-балтської за своїм етнічним походженням язичницької держави Міндовга. ВКЛРЖ значно розширене територіально у 14-му столітті за правління Гедеміна та його нащадків.

Шляхтич – етимологію терміну «**шляхта**» пов'язують з нім. *Gesblecht* (рід, покоління, походження), що в чеській мові дало *slecbtic*, у польській – *szlabcic*, тобто людина благородного (відомого) походження.

Магнат – (лат. *magnus* – великий) – вельможа, можновладець, князь. Людина високого соціального стану, шляхетського походження чи багата (великий землевласник, представник родової й багатой знаті). У середньовіччі – назва вищих землевласників і воєначальників. У переносному значенні — великий власник, багатій, олігарх.

Унія – об'єднання, союз двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії; назва міжнародних адміністративних союзів; об'єднання православної церкви з католицькою під владою римського папи.

Пани-рада – установа центрального державного управління у Великому князівстві Литовському в період до Люблінської унії (1569).

Сюзеренітет — характерна для епохи феодалізму система особистих відносин та відносин влади, що виражались у вигляді договорів між сюзеренами (сеньйорами) та васалами. В основі сюзеренітету лежала ієрархія, структура феодальної власності, котра пов'язувала в одне ціле панівний клас та забезпечувала великим феодалам (королям, герцогам, графам та ін.) верховенство в політичних (військових, судових тощо) справах. З утворенням централізованих держав повноваження влади поступово концентрувались в руках короля, що перетворювався у суверенного монарха. У формі сюзеренітету розвивались також і міжнародно-правові відносини між сильними та більш слабкими васальними державами.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Захоплення українських земель іноземними державами у XIV ст. та їх правовий статус
2. Характеристика державного ладу Великого князівства Литовського.
3. Кревська унія 1385 р.: причини укладення, зміст і наслідки.
4. Характеристика суспільного ладу Великого князівства Литовського.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

1. Захоплення українських земель іноземними державами у XIV ст. та їх правовий статус. Після смерті князя Лева (близько 1301 р.) князував його син Юрій, який намагався зберігати єдність держави, однак близько 1323 р. династія Рюриковичів згасла.

На Галицько-Волинські землі одразу ж з'явилося чимало претендентів із зарубіжжя, але не руських князів – сілезькі князі Генріх і Ян та ін. Але в 1325 р. галицькі і волинські бояри самі знайшли князя – ним став княжич Болеслав, син мазовецького князя Тройдена і дочки короля Юрія Львовича. Болеслав перейшов на православ'я, прийняв ім'я Юрій II та став іменуватися «Божою милістю князь Королівства Русі». Він продовжив союз з хрестоносцями, але зблизився і з Литвою. Згодом він повернувся до католицизму, намагався, як

свідчить хроніст, змінити «закон і віру Русі», через що вступив у конфлікт з населенням, «спроваджував чехів і німців, заохочував католицьке духовенство». У 1340 р. князя отруїли. У Галичині і на Волині запанувало боярство, отже, скориставшись цією ситуацією, 1340 р. на Галичину рушив походом польський король Казимир III Великий. Він захопив Львів, пограбував місто й околиці, вивіз до Польщі великі багатства, зокрема дві королівські корони, трон тощо. А на Волині бояри обрали князем Любарта, сина литовського князя Гедиміна, який прийняв православ'я під іменем Дмитра. Отже, Галицько-Волинська держава розпалася.

У 1349 р. Казимир, заручившись нейтралітетом Угорщини і татар, вдруге напав на Галичину, здобув її головні міста і проголосив себе «паном Руської землі». Почався період інкорпорації українських земель Польщею. Невдовзі Польща почала війну з Литвою за Волинь. Війна скінчилася тим, що сторони поділили між собою у 1350 р. Галицько-Волинські землі. Галицька, Холмська та Перемишльська землі опинилися у складі Польщі, а Волинь залишилася в руках Любарта, який став васалом Польщі. Так припинила своє існування колись велика, могутня, слава, незалежна Галицько-Волинська держава.

Тут слід відзначити, що в українській і польській історико-правовій літературі не існує єдності стосовно назви української території, захопленої польським королем у 1349 р. Одні дослідники називають цю територію «Червона Русь», другі – «Галицька Русь», треті – «Галичина». Термін «Галичина» у тексті використовується як умовна назва Галицької Русі, однієї з етнічних українських земель, розташованої в басейні річок Сян, Дністер та Західний Буг. Ця історична українська територія охоплювала територію сучасних Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей України та Підкарпатського і частини Малопольського й Люблінського воєводств Республіки Польща. Більшість сучасних українських учених стосовно земель Галицької Русі умовно використовують термін «Галичина». Однак, проаналізувавши історичні письмові джерела, можна стверджувати, що Галицька Русь (Галичина) від 1349 р. до 1434 р. в офіційних документах іменувалася «Руське Королівство», а з 1434 р. до 1569 р. – Руське та Белзьке (з

1462 р.) воєводства як адміністративно-територіальні одиниці Польського Королівства.

У вітчизняній літературі серед дослідників неодноразово дискутувалося питання щодо умов приєднання до Польського Королівства захоплених Галицьких земель. На думку польського історика Ю. Серадзького, Казимир III ініціював укладення унії двох рівноправних Королівств (Польського Королівства та Галицької Русі), об'єднаних особою короля, але пізніше перемогла тенденція до інкорпорації, беззастережного введення Руської землі до Польського Королівства, як його складової частини. Проте не всі дослідники дотримувалися такого погляду.

Серед учених найбільшу дискусію спричинило з'ясування природи зв'язків українських земель із польськими за часів Казимира III. Представник львівської історико-правової школи С. Кентжинський вважав: підставою такого об'єднання стала угода між Казимиром III Великим і Юрієм II Болеславом. Професор О. Бальцер дотримувався погляду, що Галицько-Волинська Русь задовго до 1349 р. перебувала в політичній орбіті Польської Корони. Він припускав існування особистої угоди між двома монархами. На думку львівського вченого І. Бойка, надання польським королем Казимиром III адміністративно-правової автономії Руському Королівству (Галичині) зумовлене кількістю населення і великою за обсягом територією, на якій було досягнуто значного рівня організації адміністративно-правового ладу.

Це виявилось і в організації управління в Галичині, правових джерелах, які пройшли етап кодифікації («Руська Правда»), застосуванні збірників магдебурзького права та ін. Тому польський король Казимир III змушений був зважати на ці особливості, які відрізняли Галичину (Руське Королівство) від Польського Королівства, і намагався здійснити низку заходів, зокрема вдосконалити організацію управління, систематизувати польське право для того, аби Польське Королівство значно перевищувало за рівнем розвитку приєднані території.

У 40–60-х рр. XIV ст. більшість українських земель підпала під владу Польщі, Литви і частково під владу Угорщини та Молдавського князівства.

Майже 300 років, від другої половини XIII ст. до 1569 р., на карті Східної Європи існувало своєрідне самостійне державне об'єднання – Велике князівство Литовське, що має ще одну назву в історіографії цього періоду – Литовсько-Руська держава. Саме через те, що 90 % її території та населення складалося з князівств і земель колишньої Київської Русі та давньоруського етносу.

Однак слід відзначити, що політико-правові наслідки інкорпорації Галичини Польським Королівством – неоднозначні й суперечливі. Негативним стало те, що Галичина у складі Польського Королівства була роз'єднаною з українськими землями, які перебували у складі інших держав. Особливість організації управління Галичиною в складі Польського Королівства полягала в тому, що формування і функціонування адміністративного апарату з 1434 до 1569 рр. здійснювалося виключно силами польської влади.

Польська держава здійснювала в Галичині відверту колонізаторську політику. Українське населення Галичини, зазнаючи порушень соціальних, національних, релігійних прав, змушене було підпорядковуватися введенню чужого польського права. Католицька шляхта повсюдно витісняла православних українців зі сфери адміністративного управління, виробництва, освіти, культури. Це сприяло полонізації галицького населення, поглибленню кризи української духовності та культури в XIV – першій половині XVI ст. До негативних наслідків інкорпорації Галичини Польським Королівством відносимо також неможливість розвитку процесів українського державотворення, збереження власної національної держави.

Водночас Польське Королівство часто було посередником у культурних зв'язках українського народу з народами західноєвропейських країн, йому належала роль «мосту» між Україною і Західною Європою – території, через яку в Україну проникали ідеї гуманізму та реформації. Вплив цих зв'язків на розвиток української культури був зумовлений головню тими прогресивними гуманістичними й освітніми тенденціями, які знаменували розквіт Відродження в Європі.

2. Характеристика державного ладу Великого князівства Литовського

Приєднання українських та білоруських земель до Литви суттєво вплинули на структуру її державної влади, яка в багатьох відношеннях копіювала систему державних органів Київської Русі. На чолі Великого князівства Литовського стояв Великий князь (з другої половини 15 ст. – господар). Він був монархом, але владу передавав на змішаних підставах спадкування: обирали одного з синів Великого князя. В його руках була вища законодавча, виконавча та судова влада, він очолював збройні сили, проголошував війну та мир, призначав і звільняв державних урядовців, підтримував дипломатичні зносини з іншими країнами.

Доцільно зазначити, що централізація Великого князівства Литовського не мала такого послідовного характеру, як це було у провідних країнах Західної Європи, які у своєму розвитку йшли від станово-представницьких монархій до абсолютизму та інкорпорації майже самостійних в минулому феодалських вотчин. З самого початку формування Великого князівства Литовського господар зв'язував свою владу численними хартіями, що видавалися як для окремих областей держави, так і для шляхетсько-магнатського стану. Цими документами феодалам (у тому числі українським і білоруським) гарантувались особиста й майнова свобода і недоторканність, численні вольності та звільнення від виконання певних повинностей, а також інші станові переваги і політичні права.

Великий князь литовський на кінець XV ст. вже не був самодержавним володарем, він істотно обмежувався в своїх прерогативах панами-радою, яка згідно з привілеями 1492 та 1506 рр. поділяла з ним права ведення дипломатичних відносин, видання законів, призначення урядовців. До цього слід додати, що великий князь сходив на монарший престол на змішаних засадах наслідування, хоч обрання, звичайно, проходило виключно з представників князівської династії. З кінця XV ст. великий князь поділяє свою владу не лише з панами-радою, а й з литовсько-руським сеймом.

Князівська влада впродовж існування Литовсько-Руської держави пройшла певну еволюцію. Привілеї 1413, 1434 і 1437 рр. встановили межі

великокняжої влади щодо особистого майна, державних повинностей, а також влади над князями, панами, боярами, духовенством та міщанами. Проте з часом розвиток подій призвів до формального обмеження великокняжої влади панами-радою. Важливим органом була **рада при князі**, яка отримала назву «**пани-рада**». Найважливіші державні справи князь вирішував спільно з панами радниками. Він не мав права змінювати чи скасовувати попередні ухвали, позбавляти урядових посад або карати когось без згоди ради, роздавати староства, самотійно витрачати державні кошти, чи вивозити їх за кордон. Відповідно до привілею 1509 р. всі закони видавалися після обговорення їх із радою. Якщо ж думки панів радників розходилися з поглядами князя, останній повинен був підкоритися раді.

Поряд з радою діяв **Сейм — станово-представницька установа**. Він став прототипом феодальних з'їздів Київської Русі та репрезентував панів та шляхту всієї держави. Спочатку так називали з'їзди литовсько-руських феодалів, а також литовського, українського та білоруського ли-царств, зокрема з'їзди 1401 р. (для обговорення унії) і 1446 р. (для обрання королем Польщі Казимира IV Ягеллончика). Цей останній з'їзд фактично був уже вальним (загальним) Сеймом. Наступні вальні Сейми вирішували широке коло державних питань, приймали закони.

Рада була складовою Сейму, однією з його палат — **лавицею**. До другої палати (**кола лицарів**) входили нижчі державні урядовці й лицарство (шляхта). У XVI ст. Сейм Великого князівства Литовського перетворився на законодавчий орган. Він прийняв нову редакцію Литовського статуту, розробленого 1566 р., здійснив судову реформу. За його адміністративною реформою, литовсько-руські землі було поділено на 30 судових повітів і 13 воєводств. Воєвод призначав великий князь. Старост обирала шляхта, а князь затверджував цей вибір.

Центральна адміністрація складалася з урядовців Великого князя. Першою особою був **маршалок земський**, який у відсутності князя головував на зборах пани-ради. Його заступником був маршалок двірський. Державною канцелярією відав канцлер, а його заступником був під **канцлер**. Фінансами

завідував земський **підскарбій** та його заступник – двірський підскарбій. Військом командували гетьман земський та **гетьман двірський**.

Місцева адміністрація з'явилася після ліквідації удільних князівств, яких замінили у великих волостях намісники – старости. У великих містах, наприклад у Києві, були не старости, а воєводи. В менші міста були призначені державці. На українських землях було створено такі воєводства й повіти: Берестейське (Берестейський, Кобринський, Пінський, Туровський), Підляське (Більський, Мельницький і До-рогочинський), Київське (Київський, Овруцький, Мозирський, Житомирський, Канівський, Черкаський, Чернігівський, Новгород-Сіверський і Путивльський), Волинське (Луцький, Володимирський і Кременецький), Брацлавське (Брацлавський, Вінницький і Звенигородський). Кожен повіт об'єднував кілька волостей. Якраз вони, повіти й волості, стали основними адміністративно-територіальними одиницями на українських землях. Низовою адміністративною ланкою були органи самоврядування сільських общин. Їх очолювали отамани (переважно на південних землях) або старці (на півночі) й підлеглі їм адміністратори (війтики, сорочники та інші). Головна їхня функція зводилася до своєчасного збирання податків для князівської скарбниці.

Місьцеве управління здійснювали воєводи, що призначалися великим князем на необмежений термін (часто ця посада переходила у спадок). Як правило, воєводами ставали великі магнати, власники більшості земель воєводства. Вони очолювали місцеву адміністрацію, стежили за стягненням державних податків, займалися питаннями організації війська під власною корогвою, вирішували судові справи. Впливовими особами в державі були повітові старости, наділені широкими адміністративними й судовими повноваженнями. Центральні повіти воєводства, очолювані каштелянами, які нерідко виконували функції помічників воєводи, інколи називали «каштеляніями». Шляхта кожного повіту становила окремий військовий відділ під керівництвом повітових хорунжого й маршалка. Ці відділи об'єднувалися в більші військові одиниці — воєводства під орудою воєводи. Головним командувачем війська був великий гетьман.

Більшість міст, розташованих у тих чи інших адміністративно-територіальних одиницях України, належала феодалам. Так, 1625 р. в Брацлавському й Київському воєводствах із 323 міст і містечок понад 260 були приватними. А загалом в Україні у 40-х рр. XVII ст. налічувалося більше 1000 міст і містечок.

Еволюція державного ладу Великого князівства Литовського мала два періоди: удільний, конфедеративний, з моменту приєднання старобілоруських і староукраїнських земель, князівств до другої половини XV ст., та земський, федеративний, з моменту ліквідації останніх удільних українських князівств, Волинського і Київського, у другій половині XV ст. і до Люблінської унії 1569 р., коли під час об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського утворилася нова держава – Річ Посполита.

У наукових колах існує така точка зору, що на початковому етапі (майже півтора століття років) Литовсько-Руська держава була особливого роду конфедерацією, де місцеві князівства перебували з центральною владою великого князя литовського в союзницьких відносинах і створювали своєрідний «союз держав». Після смерті Ольгерда у 1377 р., великокнязівський віденський престол успадкував, у супереччя принципам родового старшинства, його молодший син Ягайло. Це викликало обурення старших Ольгердовичів; деякі з них навіть відмовилися визнавати Ягайла своїм сюзереном і перейшли на службу до інших володарів⁶.

3. Кревська унія 1385 р.: причини укладення, зміст і наслідки

Складна політична ситуація змусила Ягайла шукати союзників як у середині держави, так і поза її межами. В Литві таким союзником став його брат Скиргайло (він фактично перетворився на співправителя князя), а на міжнародній арені – Польща, де постав задум одруження Ягайла з королевою Ядвігою. Вона була наймолодшою з доньок Людовіка Угорського й успадкувала його польську корону 1384 р., коли їй виповнилося тільки 13 років.

Ягайло прийняв пропозицію польських політиків, наслідком чого стало укладення у **1385 р. Кревської унії**, якою передбачалися інкорпорація

⁶ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. К., 1998. С. 66.

Великого князівства Литовського до складу Польської держави й перехід у католицтво володаря Литви та її мешканців. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою й став польським королем. З огляду на акт Кревської унії литовські князі musiли присягнути на вірність господарю Владиславу – королю польському, литовському і руському, і інших земель господареві, і Ядвізі, королеві польській, та їх дітям, і Короні Польській. До нашого часу збереглися присяжні грамоти трьох Гедиміновичів, котрі в останні десятиліття XIV ст. поряdkували на українських землях – Володимира Ольгердовича, Дмитра-Корибута Ольгердовича й Федора Любартовича.

Ягайло докладав чимало зусиль, щоб реалізувати укладену в Крево угоду й, згідно з нею, навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської. Однак на протигагу цьому в особі його двоюрідного брата Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної окремішності Великого князівства Литовського. Початок державному відродженню Литви був покладений Острівською угодою 1392 р., за якою Ягайло зробив Вітовта своїм тамтешнім намісником.

Позиції князя швидко зміцніли, й у 1398 р. він навіть був проголошений королем литовсько-руською знаттю, що зібралась на о. Салин (на р. Мемель) для підтвердження угоди з Орденем. Кревська унія була скасована. Однак на Вітовта чекало важке випробування: у серпні 1399 р. очолене ним військо зазнало катастрофічної поразки в битві на Ворсклі, ставши на захист золотоординського хана Тохтамиша.

Фінальним кроком на шляху суверенізації Великого князівства Литовського мала стати коронація Вітовта, яка планувалась на вересень 1430 р. Ідея цієї коронації була сформульована імператором «Священної Римської імперії» Сигізмундом, а значення політичного факту вона набула на з'їзді монархів, котрий відбувся в Луцьку 1429 р. Однак Вітовту не судилося стати королем, у жовтні 1430 р., травмований через прикру випадковість, він пішов із життя. Отже протягом кількох років цей видатний політик встиг перебудувати

Велике князівство Литовське на державу з міцною централізованою владою, але на жаль, справа так і не була завершеною.

Разом з тим, слід зазначити, що хоч обидві країни очолював один володар, аж до самої Люблінської унії (1569) зберігалася державна окремішність Великого князівства Литовського й Корони Польської як двох самостійних політичних організмів. Початок державного відродження Литви було покладено ще **Острівською угодою 1392 р.**, за якою Ягайло оголосив Вітовта своїм намісником у Литві. Позиції князя швидко зміцнилися, й у 1398 р., на з'їзді литовсько-руської знаті поблизу р. Мемель, він був проголошений господарем.

Наприкінці XIV ст. Велике князівство Литовське стало крупною державою Східної Європи. Окрім власне литовських земель, до її складу входили білоруські та українські землі, а також і деякі землі Північно-Східної Русі. Велике князівство Литовське простягалось від Балтійського до Чорного моря. У цей час Велике князівство Литовське починає активно боротися за відокремлення від Польщі. У 1398 р. на з'їзді литовських і орденських представників, біля озера Саліна, Вітовт уклав з орденом хрестоносців договір про передачу Жемайтії в повне володіння останнього. За цю поступку хрестоносці повинні були допомогти князю в боротьбі з татарами. На підставі цієї угоди Кревська унія була оголошена розірваною.

Заручившись підтримкою хрестоносців, Вітовт сподівався на успішну кампанію проти татар у справі приєднання окремих руських земель, які перебували під Ордою. Але військовий похід 1399 р. закінчився важкою поразкою в битві над річкою Ворсклою. Орденська допомога виявилась незначною, а повний політичний розрив з Польщею помилковим. Окрім цього, Вітовт розумів, що поновлення старої унії – це єдина можливість зміцнити Велике князівство Литовське напередодні війни з Тевтонським орденом і з урахуванням політичного посилення Московського князівства, яке також претендувало на руські землі.

Поновлення литовсько-польської унії сталося в проміжку між **1399 та 1401 рр.** у містах Гродно, Вільні та Радомі. Згадку про ці переговори ми можемо

зустріти в записках Длугоша, де зазначається, що у 1400 р. Вітовту було надане Велике князівство Литовське «до його живота». Нове ж зближення Вітовта з Ягайлом і краківським двором вірогідніше сталося після смерті Ядвіги, на підставі нового політичного компромісу. Тут доцільно звернути увагу на те, що досвід польських політиків підштовхував останніх до укладення нової унії вже не тільки з князем, а і з панами і шляхтою князівства. Такий з'їзд було проведено на різдвяні свята в 1400 р. у Вільно. Серед представників Великого князівства Литовського більшу частину складали магнати і пани литовські, руських посланців було небагато. Оформлення нової унії 18 січня 1401 р. сталося у двох грамотах. Їхні тексти ми можемо зустріти в праці Догеля «*Codecx diplomatics regni Poloiae et m. Lituaniae*», а також у сучасній збірці «*Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795*» (Варшава: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – С. 37-38). Щодо останнього збірника слід зазначити, що акт Віленсько-Радомської унії міститься в ньому в адаптованому варіанті польською, а ні латинською мовою.

У першій грамоті, яку видав Вітовт, зазначалось про розподіл влади між Ягайлом і ним у землях литовських і в інших володіннях «до його живота». Відновлювалась обіцянка князя про підтримку Польської Корони та її мешканців, дана в 1385 – 1386 рр. Там же зазначалось, що по смерті Вітовта його влада з батьківськими землями повернеться до Ягайла чи його нащадків. Виняток складали лише землі його вдови княгині Анни «до її живота» та його брата Жигмонта.

У другій грамоті прелати, борони, шляхтичі й земляни земель литовських і руських дали обіцянку за себе і своїх співвітчизників підтримувати політику корони, всіляко допомагати королю, Короні Польській і її обивателям всіляким чином, щиро і без підступу й ніколи їх не покидати. Також вони заручились, що по смерті Вітовта вся влада і вотчинні землі повернуться до короля Ягайла й Корони. За себе і своїх нащадків вони дали обітницю коритися польському королю й окрім нього більш не шукати собі іншого володаря. Але в тому разі, якщо Ягайло помре, не лишивши по собі синів, пани польські не могли обирати нового монарха без участі представників від литовської сторони.

Доповненням до цих грамот стали присяжні грамоти князів окремих земель Великого князівства Литовського. Таких документів, що збереглися до наших часів, існує п'ять: 1) 31.12.1400 р. – Олександра Стародубського; 2) 05.02.1401 р. – Івана Олгімундовича; 3) 24.02.1401 р. – Юрія і Андрія Михайловичів; 4) 24.02.1401 р. – Юрія Довговида; 5) 11.05.1401 р. – Семена князя Ручького. Всі зазначені документи були написані за однаковим зразком, де зазначались присяга князів на вірність Короні Польській і обіцянка не шукати іншого господаря крім Володислава (Ягайла). У них на особу увагу заслуговує той факт, що князі називали Вітовта своїм господарем, отже, за його життя польський король не мав прав на ці землі.

Із змісту **Віленсько-Радомського акта 1401 р.** ми бачимо **юридичне поновлення союзу між двома країнами на підставі персональної унії**. Безумовно, що для польської дипломатії це був триумф. Але й у цьому документі можна знайти багато проблемних питань. Нова інкорпорація чітко пов'язувалась з конкретними особами – великим князем Вітовтом та польським королем Владиславом (Ягайлом). Лише в першій грамоті, Вітовта, зазначалось про продовження дії цього документа і після смерті обох правителів. У другій грамоті ця доба не розглядалась, з чого можна зробити висновок, що унія мала тимчасовий та персональний характер. До смерті Вітовта автономія Великого князівства Литовського була забезпечена. Хиткість такої угоди підштовхувала польську сторону до висування Вітовту вимог щодо видання ним ще кількох грамот, які містили ствердження або доповнення його обіцянки в 1401 р. Отже, Віленсько-Радомську унію 1401 р. можна охарактеризувати як тимчасову персональну унію між Великим князівством Литовським і Польщею, згідно з якою Литва зберігала свою автономію до смерті Вітовта. Разом з тим, унію не можна вважати документом, що поновлював Кревську унію в незмінному вигляді. У тексті документа прямо не згадується назва «Кревська унія», але при цьому польська сторона пояснювала його як уточнення попередньої унії, що насправді не відповідає реальності.

Досить важливим аспектом в оцінці зазначеної унії слід вважати той факт, що де-юре Віленсько-Радомська унія стала наступним кроком у політичних

змаганнях Польщі за Литовсько-руські землі. Фактично Кревська унія стала прецедентом для юридичного обґрунтування прав Польщі на ці землі. Її підтвердження актами Віленсько-Радомської, Городельської та інших уній врешті-решт призвели до повної ліквідації залишків української автономії і утворення єдиної держави Речі Посполитої. Також слід відзначити, що з прийняттям Городельської унії 1413 р. в українських землях сталися зміни державного, економічного і політичного характеру.

4. Характеристика суспільного ладу Великого князівства Литовського

Характеристика суспільного ладу на українських землях зі складу ВКЛ традиційно залишається складним завданням. Її реалізація обов'язково пов'язана з періодизацією теми, і залежно від конкретного часу має відповідні особливості. Так, на початковому етапі оформлення ВКЛ склад литовського і русинського населення не зазнав суттєвих трансформацій. Переходи з однієї категорії слуг в іншу, а також переміщення з мішаних служб на боярські, тобто суто військові, та навпаки – звичайне явище в XV ст. Підставу для таких переміщень давало майнове становище, виграшне для слуг тим, що вони мали більші земельні наділи, ніж селяни-данники, і нерідко самі володіли підданими. Шляхи прирощення маєтності, звісно, не обмежувалися пожалуваннями. Землеволодіння зростало і завдяки купівлі ґрунтів у селян-данників, і за рахунок одруження з боярськими вдовами. Занепад господарства зводив слугу на становище данника, а більше земельне володіння і міцніше господарство давали змогу «служити доспехом и конем», тобто «бояритися».

Майнова диференціація уточнювала перегрупування найдрібніших власників і вела до послідовнішого розподілу землеволодіння між низовими військовими прошарками і проміжними категоріями населення. Вирішальна роль поземельної власності у всій системі тогочасних відносин гарантувала підвищення соціального пре-стижу для тих, хто зумів закріпити свій землевласницький потенціал.

На думку історика Н. Яковенко, цей шлях можливо визнати цілком типовим. Наприклад, підставою для розмежування в першій половині XIV ст.

польського рицарства на повноправну шляхту й напівшляхту (влодик) теж став розмір землеволодіння. Правовій диференціації передувало соціальне розшарування населення, коли внаслідок зuboжіння частина колишніх князів утвердилась у правах і привілеях шляхти.

Загалом слід констатувати, що базою для усталення критеріїв, за якими боярська верства стала вирізнятися як привілейована, була військова служба, не обтяжена іншими повинностями. Очевидно, саме на цьому шаблі витворення стану в останній чверті XV ст. утверджується новий термін для позначення родовитого боярства – «бояри-шляхта», який уточнював і звужував рамки привілейованої групи, доповнюючи професійне означення («боярин») предикатом «шляхта», що засвідчував «уродженість». У значенні технічного терміна саме це поняття – «бояри-шляхта» або «рицарство-шляхта» – переважає у Статуті Великого князівства Литовського 1529 р.

Починаючи з 60-х рр. XV ст., роздачі земель в умовне володіння на українських землях Великого князівства Литовського стають звичайним явищем. Такі роздачі здійснювалися не тільки великим князем литовським чи польським королем, а навіть представниками місцевої адміністрації – воєводами і старостами.

Отримавши величезні земельні володіння, феодали намагалися закріпити свої права на ці землі. Як наслідок цього процесу, наприкінці XV ст. – першій половині XVI ст. основні земельні багатства України були зосереджені в руках чисельно незначної групи великих феодалів. Головними центрами великого землеволодіння в Україні були Волинь і Галичина. Вірогідно саме тому з другої половини XV ст. уряд Великого князівства Литовського взяв курс на повне знищення державної автономії українських земель і остаточну ліквідацію удільних князівств.

Про економічну і політичну могутність великих землевласників на українських землях свідчить той факт, що в першій половині XVI ст. декілька десятків княжих і панських родів виставляли три чверті ополчення з усієї території українських земель, а решта феодалів – лише одну чверть. Маючи величезний економічний потенціал, великі землевласники поступово

оформилися у вищий феодальний стан, що отримав назву «магнати», і набули для себе широких політичних прав і привілеїв, які значно відрізняли магнатів від середніх та дрібних феодалів.

Перш за все магнати підлягали юрисдикції виключно великого князя литовського або польського короля. У руках магнатів зосереджувалися найвищі державні посади (воєвод, старост), які вони мали змогу навіть передавати у спадщину. Магнати мали своє військо і виводили його на війну під власними хоругвами, за що їм надавалося почесне звання «князів і панів хоруговних». Політичне значення магнатів у Великому князівстві Литовському було оформлено привілеями 1432, 1434, 1447, 1492 і 1506 рр., а їхнім представницьким органом у державі стала Пани-рада, до складу якої входили переважно литовські магнати, яка набрала силу самостійного, незалежного від великокнязівської влади вищого державного органу.

Отже, аристократизація інституту землеволодіння викликала своєрідну захисну реакцію: намагання обмежити доступ до боярської служби уже наявним колом. За корпоративними мірками Середньовіччя, у ньому опиняються лише ті, хто «з роду суть бояри». До категорії «правих», тобто законних, бояр потрапляли особи, чия спадкова причетність до боярської служби не викликала сумніву. Поняття родовитості як доконечної ознаки належності до стану саме в цей час, наприкінці XV ст., зумовлює появу нового поняття «бояри-шляхта», яке мало за мету наголосити різницю між «уродженими», тобто спадковими, боярами й конкурентами з низів.

Варто нагадати, що не тільки у Великому князівстві Литовському, а й у багатьох країнах Європи первісне професійно-військове означення людини рицарського фаху з часом перетворилося на почесний титул, своєрідне свідчення про благородне походження. Наприклад, англійське «зброносець» (esquire, лат.: armiger) стало означати шляхетну особу – есквайра нарівні з «джентльменом» – людиною шляхетного походження.

Етимологію терміну «шляхта» пов'язують з нім. Geschlecht (рід, покоління, походження), що в чеській мові дало slechtic, у польській – szlacheć, тобто людина благородного (відомого) походження. Щодо поняття «рицар»,

або «лицар» (у значенні «професійний воїн»), то його фіксують у староруській мові з кінця XIV – початку XV ст., зокрема у Віслицькому Статуті руської редакції.

Відносно характеристики суспільного ладу у ВКЛ необхідно звернути увагу на різновиди міст та їхнє правове становище. Слід пам'ятати, що поняття «рівні міського побуту» визначив ще І. П. Крип'якевич. Він вважав, що у XVI – XVII ст.ст. та й у XVIII ст. українське місто існувало на таких рівнях: «містечко», «мале місто», «велике місто». Якщо мале місто і велике місто існували здавна по всій Україні, то містечко було специфічним явищем саме Західної України. Уклад містечок формували зайняття ремеслом і торгівлею. Кожне з таких містечок мало своє виробництво, яке забезпечувало жителів його і найближчих сіл усім необхідним для життя. Забезпечення жителів ремісничими виробами здійснювали купці. Отже, можна сказати, що містечко – це невелике землеробського характеру поселення із слабо розвиненим ремеслом, яке було місцем торгівлі для навколишніх сіл.

Далі слід навести перелік типів міст у Великому князівстві Литовському та пояснити їхній правовий статус. Тут слід додатково пояснити, що розвиток ремесла і торгівлі в Україні сприяв посиленню диференціації міського населення. Жителі всієї України, але перш за все Західної, поділялись на три основних категорії: до першої категорії – «патриціату» – належали аристократи, багаті торговці, лихварі; до другої категорії – «бюргерів», чи «міщанства», – середні та дрібні купці, цехові майстри, заможні городяни; до третьої категорії (так званого «плебсу») – підмайстри й учні ремісничих цехів, нецехові ремісники («партачі»), міська біднота, слуги. Отже, всі ті, кого називають словом «народ».

Підбиваючи підсумки до лекції слід сказати, що литовці, опановуючи «руськими» територіями, зі свого боку підпадали під безпосередні культурні впливи «руського елементу». Вони були змушені змінити свою віру і охрестилися у віру православну, Римо-католицька конфесія закріпилась у статусі державної релігії в Литві з кінця XIV в. Охрестившись, литовські великі

князі брали собі руських дружин, переймаючи не тільки віру, мову і звичаї, а і право.

Слід також відзначити, що підпадаючи під вплив руської культури, литовські великі князі, на захоплених україно-білоруських територіях, не ламали в них старовинного устрою і не заводили нових порядків, навпаки, вони урочисто і відверто підкреслювали в своїх привілеях поодиноким землям своє незмінне основне правило: «Ми новини не уводимо, а старини не рухаємо»⁷. Через це саме і приєднання до Литовського князівства все нових і нових українських і білоруських земель відбувалося в більшості не шляхом військових походів, а шляхом укладення договорів.

Таким чином були приєднані до Литви Київщина, Волинь, Поділля, земля Чернігово-Сіверська. Входячи у склад Великого князівства Литовського, землі ці зберігали свою самостійність, стару систему управління та право. Там, як і раніш, залишалися і їх місцеві князі Володимирового дому. Вся залежність цих князів від центру полягала головним чином у тому, що вони повинні були платити великому князю литовському данину – так звану «поденщину», і брати участь, за дорученням господаря, у військових походах. Таким чином, державна система Великого князівства Литовського, до підписання Люблінської унії, мала федеративний характер, де українські землі користувалися правом досить широкої автономії.

Разом з насадженням своїх намісників великі князі литовські починають втручатися потроху і у внутрішні справи поодиноких земель, і хоч землі ці управлялися на підставі своїх стародавніх звичаїв, сила і непорушність котрих урочисто стверджувалась великокняжими привілеями цим землям, але «господар його милість» далеко вже не завжди додержувався своїх обіцянок.

Отже, протягом другої половини XIV – першої половини XVI ст. на українських землях, які перебували під владою Великого князівства Литовського та Польщі, відбулися значні політичні та соціальні зміни. Литовсько-Руська держава, утворена литовським, українським та білоруським народами, все більше відчувала на собі політичний, релігійний та соціальний тиск панської

⁷ Лашенко Р. Лекції по історії українського права. К., 1998. С. 177.

Польщі. Набирав сили процес диференціації соціальної структури суспільства, консолідації двох основних верств населення: селянства і шляхетства. Піднесення шляхти супроводжувалося посиленням кріпацтва, запровадженням кріпосного права.

Панівні верстви Литви та Польщі проводили політику ліквідації самостійності українських земель у складі Великого князівства Литовського. Опір української князівсько-шляхетської опозиції був придушений, але незважаючи на несприятливі історичні умови вікові традиції української державності не переривалися. Їхній подальший розвиток обмежувався місцевим самоврядуванням, зокрема, в громадах та містах з магдебурзьким правом.

Слід також відзначити, що централізація Великого князівства Литовського не мала такого послідовного характеру, як це було у провідних країнах Західної Європи, які у своєму розвитку йшли від станово-представницьких монархій до абсолютизму та інкорпорації майже самостійних в минулому феодалських вотчин. З самого початку формування Великого князівства Литовського господар зв'язував свою владу численними хартіями, що видавалися як для окремих областей держави, так і для шляхетсько-магнатського стану. Цими документами феодалам (у тому числі українським і білоруським) гарантувались особиста й майнова свобода і недоторканність, численні вольності та звільнення від виконання певних повинностей, а також інші станові переваги і політичні права.

Великий князь литовський на кінець XV ст. вже не був самодержавним володарем, він істотно обмежувався в своїх прерогативах панами-радою, яка згідно з привілеями 1492 та 1506 рр. поділяла з ним права ведення дипломатичних відносин, видання законів, призначення урядовців. До цього слід додати, що великий князь сходив на монарший престол на змішаних засадах наслідування, хоч обрання, звичайно, проходило виключно з представників князівської династії. З кінця XV ст. великий князь поділяє свою владу не лише з панами-радою, а й з литовсько-руським сеймом. Князівська влада впродовж існування Литовсько-Руської держави пройшла певну еволюцію. Привілеї 1413, 1434 і 1437 рр. встановили межі великокняжої влади

щодо особистого майна, державних повинностей, а також влади над князями, панами, боярами, духовенством та міщанами. Проте з часом розвиток подій призвів до формального обмеження великокняжої влади панами-радою.

**Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми
Входження українських земель до складу Литовського князівства
та їх правове становище**

1. Захоплення українських земель іноземними державами у XIV ст. та їх правовий статус
2. Характеристика суспільного ладу Великого князівства Литовського.
3. Характеристика державного ладу Великого князівства Литовського.
4. Кревська унія 1385 р.: причини укладення, зміст і наслідки.
5. Віленсько-Радомська унія: причини укладення, її зміст та наслідки.
6. Городельська унія (привілей) 1413 р.: причини укладення, зміст і наслідки.

ЛЕКЦІЯ № 4 НА ТЕМУ

Розвиток українського козацтва, його організація та боротьба за права українського народу (XV ст. – 1657 р.)

Мета вивчення

Метою проведення лекції № 4. Розвиток українського козацтва, його організація та боротьба за права українського народу (XV ст. – 1657 р.) є надання інформації для формування у здобувачів розуміння причин, передумов та особливостей виникнення українського козацтва, етапів його розвитку. В темі подається характеристика органів влади та управління, що існували на Січі, пояснюється прихильність козацтва до демократичних принципів управління. Після прослуховування лекції здобувач повинен оволодіти певним обсягом знань щодо розуміння процесів виникнення та розвитку українського козацтва, трансформації норм звичаєвого права козацтва в процесі економічного та соціального розширення цього стану до 1657 р. В лекції також приділяється увага причинам, особливостям та наслідкам Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Також наводиться характеристика Зборівської та Білоцерківської мирних угод.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде спроможний:

1. Демонструвати розуміння передумов та специфічних особливостей виникнення українського козацтва в умовах польсько-литовської зверхності.
2. Визначати етапи та особливості розвитку суспільно-правових відносин на українських землях, які пов'язують з генезою українського козацтва.
3. Розуміти загальну логіку, закономірності та хронологію державотворчих процесів України та Європи; ознайомлений із процесом виникнення та розвитку історичних змін, принципів та методології історичної науки; вироблення критичного, недогматичного погляду на місце і роль українського народу та української держави у світі.
4. Бути здатним до групової співпраці та емпатійної взаємодії, спираючись на отриманий історичний досвід та толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові особливості, а також віти аналізувати поведінку людини залежно від рівня її освіти і сприяти недопущенню конфліктних ситуацій у практичній діяльності.
5. Пропонувати власні способи вирішення дослідницьких задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання. Демонструвати соціально відповідальну та свідому поведінку, слідувати гуманістичним та демократичним цінностям, сприяти захисту прав людини і об'єктивно розуміти історію українського народу.

Література:

1. *Апанович О.* Гетьмани і кошові отамани Запорізької Січі. К., 1993.
2. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.
3. *Голобуцький В.* Запорізьке козацтво. К.: Вища школа, 1994. 528 с.
4. *Долматова Н. І.* Козацтво в духовному відродженні України. // Збірник матеріалів н. п. к. Правове життя сучасної України. ОНЮА, Одеса, 2011. С. 130-132.
5. Історія України : навчально-методичний посібник / *О.І. Резнік, О.В. Горяга, Т.О. Остапенко.* Одеса : Фенікс, 2013. 250 с.
6. Історія України : підручник / *Кормич Л.І., Багацький В.В. К. : Алтера,* 2007. 413 с.
7. Історія держави і права України (ч.1) : навчально-методичний посібник / *Н.В. Єфремова, І.В. Корнієнко, І.В. Долматов, Т.О. Остапенко.* Одеса : «Фенікс», 2015. 416 с.
8. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. К. : Основи, 1996.
9. *Наливайко Д.* Християнська козацька республіка. К., 1992.
10. *Скальковский А.* Історія Нової Січі або останнього коша запорізького. Дніпропетровськ, 1994.
11. *Тищик Б.Й., Бойко І.Й.* Історія держави і права України : акад. курс : підручник. К. : Ін Юре, 2015. 808 с.
12. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. К. : Альтернативи, 1998. 383 с. + дод. (Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1 "Універсали українських гетьманів").

Глосарій термінів навчального матеріалу

Козак – з половецької мови перекладається вартовий, воїн; з турецької – незалежна людина.

Січ – укріплений табір.

Запорізька Січ – військово-територіальна політична організація українського козацтва, що виникла з середини XVI ст. на Пониззі за дніпровськими порогами.

Громада – суспільна організація у вільних козаків-поселенців на нових землях.

Паланка – має два значення: по-перше – це невеличка фортеця, по-друге – частина території Запорізької Січі.

Кантаржій – охоронець військових мір та ваг, які були єдині для всього Запоріжжя.

Шафар – збирач мита «перевізного» на переправах через річки.

Чаушій – військовий посланець.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Теорії виникнення українського козацтва та особливості тлумачення етимології терміну «козак».
2. Організація Запорізької Січі та реєстрового козацтва: причини та наслідки.
3. Ординація війська Запорізького реєстрового 1638 р.: причини прийняття, її зміст і значення.
4. Причини Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр.; особливості її періодизації.
5. Зборівська мирна угода: її зміст та значення.
6. Проблеми відродження української державності.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

1. Теорії виникнення українського козацтва та особливості тлумачення етимології терміну «козак».

До сьогодення в наукових колах існують різні погляди по цьому питанню. Для його розкриття ми радимо звернути увагу на думку професора П. Музиченка, який вважав, що «Термін «козак» вперше згадується у джерелі XIII ст. (в початковій монгольській хроніці 1240 року) і походить з тюркських мов. Воно означало «одинокий», «схильний до розбою, завоювання». У словнику половецької мови «*Codesx Cumanicus*» (1303 р.) «козак» перекладено як «страж, конвоїр».

Цікава така деталь – зазначав П. Музиченко, – східні старовинні джерела називають половців «жовтою ордою». Поклонялися половці Вічно Блакитному Небу. З 1055 року половці почали переможно оволодівати степовими просторами України. Йшли вони курінями (так в половців називалися роди), які ділились на коші (сімейства), і називались вони козаками («ко» – небо», «зак» – захищати). З часом, коли половці почали приймати християнство, поганський термін «захисники неба» став непотрібним. Корінь слова «коз» (вільна людина) був зрозумілим та актуальним. В степу на південно-східних рубежах Русі в кінці XII ст. виникають військові об'єднання з русів і половців, які формувались не по родовій або етнічній ознаці, а як спільна сила, яка захищала кордони Київської Русі. В цьому середовищі народилося і слово «гетьман» (вожак).

Козаки, тобто спільні прикордонні загони половців та русів, стали тією силою, яка першою вчинила відчайдушний опір монголо-татарським

завойовникам. Отже корені українського козацтва сягають ще в часи половецьких куренів. Період кінця XII – першої половини XIII ст. характеризується як перший етап формування та розвитку українського козацтва.»

В контексті розгляду цієї проблеми варто зазначити, що у вітчизняній історіографії існує чимало різних гіпотез щодо походження українського козацтва та варіантів тлумачення самого терміну «козак». Найбільш поширеними сьогодні залишаються так звані етимологічна та етнічна концепції. Перша, як відомо, намагається відшукати початки козащини в різних словах, спільних за звучанням чи значенням з терміном «козак». Наприклад, польські дослідники XVII ст. Пясецький та Каховський виводили термін «козак» зі слова «коза» (бо козаки на своїх конях були такі ж прудкі, як ті дикі кози).

Один із перших вітчизняних дослідників козащини – П. Симоновський (XVIII ст.) вважав, що її корені просліджуються в середньовічній гірській країні Гірканії (Козланії) на Кавказі, звідки гірканці (козаки) згодом перебралися на Дике Поле. Представники іншої концепції шукали родовід козацтва в певній етнічній групі людей: косогах, чорних клобуках, терках, берендеях, татарах, турках, половцях, хозарах.

Такі вчені, як М. Грушевський, М. Брайчевський, М. Котляр, П. Лаврів, Б. Греков, А. Якубовський та ін. намагалися пов'язати джерела українського козацтва з минулим Київської держави та лицарством княжих часів. Водночас слід зазначити, що в дослідженнях цих учених ідеться не про цілком сформоване соціальне явище, а лише про його початки, так зване «побутове козацтво». Тому М. Грушевський, зокрема, не випадково в історії козащини виділяв щонайменше два етапи його розвитку. Перший – зародковий, «побутовий», що з'явився в антимонгольських змаганнях проти степових загарбників. Другий – класичний, період формування козацтва як організованої суспільної верстви українського населення XV – XVI ст.

Саме до представників так званого «побутового козацтва» сучасні українські історики відносять маловідому людність – бродників та берладників, які ще за часів Київської Русі спромоглися створити специфічну суспільну культуру і в певні моменти являли собою неабияку соціально-політичну силу.

Як зазначає М. Тараненко, перша згадка про цих людей в історичних джерелах датується 1146 р. Деякі документи (булла папи Григорія IX 1227 р. та ін.) згадують навіть про країну Бродінію, або Землю бродників.

Однак етимологія терміна «бродники» залишається дискусійною. На думку М. Котляра, найімовірнішим уявляється припущення французького лінгвіста Е. Лозована, згідно з яким ця назва виникла від, назви занять бродників – людей, які долали броди на річках і були кормчими човнів і поромів. Жили вони на берегах великих рік, що правили за жвавів торговельні шляхи, і, як правило, на небезпечних для суден місцях. Іноземні джерела здебільшого вказують на пониззя Дунаю як головний регіон мешкання бродників.

Досліджуючи другий – класичний етап розвитку козащини як нового стану українського суспільства, вчені, як правило, виділяють три його головні функції: колонізацію південних степів; уходництво як специфічну форму класової боротьби; національно-визвольну боротьбу проти іноземних поневолювачів.

Послідовно дотримуючись автохтонної концепції походження українського козацтва, О. Апанович, В. Голобуцький, В. Смолій, В. Щербак та інші дослідники у своїх працях наголошують, що його головним джерелом було місцеве подніпровське населення, яке продовжувало жити на території Південної України і Середнього Подніпров'я, незважаючи на постійну загрозу з боку кримських татар. Останні, після розпаду Золотої Орди в середині XV ст заснували в Криму свою державу – Кримське ханство.

Враховуючи постійну небезпеку збройних сутичок з кримськими татарами, уходники, спочатку виключно для самозахисту, почали об'єднуватися у невеликі ватаги. Вони також будували тимчасові пости (засіки), які використовувались передусім для оборони від ординців. На думку вчених, такі невеликі городки-січі існували вже на початку XVI ст. Завдяки розширенню колонізаційної діяльності, уходники поступово створили цілу систему укріплених осередків, розташованих на південь від р. Самари аж до татарською прикордоння. Зрозуміло, що звідси – з глибини Дикого Поля вони

вже не поверталися зимувати до замків-фортець, унаслідок чого їхні старости втрачали значну частину своїх прибутків.

Саме ці міщани-уходники, які, займаючись промислами, постійно перебували в Дикому Полі, стали соціальною основою формування українського козацтва. Згодом, зміцнівши, вони починають вдаватися до активніших дій – до організації військових походів на татарські улуси.

Така козацька діяльність ставала вигідною деяким представникам місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнським старостам П. Лянцкоронському, О. Дашкевичу, Б. Претвичу, С. Пронському, котрих у вітчизняній історіографії XVII – XVIII ст. називали організаторами українського козацтва, першими козацькими гетьманами. Проте історичні факти свідчать, що ніякого прямого відношення до формування козацтва вони не мали. Адже, організовуючи походи на Крим, старости переслідували виключно власні корисливі цілі.

2. Організація Запорізької Січі та реєстрового козацтва: причини та наслідки.

Аналізуючи процес виникнення Запорізької Січі та визначення її структури, доцільно відмітити те, що в XVI ст. на Запоріжжі козаками була встановлена організація у формі військово-демократичної республіки. Отже, тут бажано досить детально аргументувати таку організацію та надати характеристику органам влади на Січі.

Щодо джерел права, які діяли на території Січі до початку XVII ст., то тут потрібно вказати, що головне місце серед них належало «звичаєвому» праву та деяким нормам православних церковних уставів. Аналіз джерел права, якими користувалися козаки, треба робити з урахуванням моралі козацького суспільства, а також їхніх умов життя. Жорстоке покарання передбачалося за більшість злочинів і мало своєю метою підтримання порядку та дисципліни в козацькому суспільстві. Поступово зі зміною часу і економічного становища різних груп в козацькому суспільстві, змінювалося і право.

Слід зазначити, що козацтво, до того ж, ніколи не було верствою одноманітною в соціальному відношенні. Економічна нерівність в середовищі

козацтва виникла одночасно з його появою, бо від феодално-кріпосницького гніту в запорізький край тікали різні за своїм економічним станом елементи.

На нових місцях соціальна нерівність не тільки зберігалася, але й зростала. Наявність наймитів у багатого козацтва в I пол. XVI ст. не викликає сумніву. Так, у грамоті Жигмонта I від 14 серпня 1544 р. говориться, що черкаський староста стягує незаконні збори з козаків і їх наймитів.

Процес розшарування відбувся і за порогами – на Запоріжжі. Австрійський посол, поляк за походженням, Еріх Лясота писав у 1594 р., що «в числі (козаків) багато людей бідних». Такі «сіромахи», – зазначав він, – наймалися на роботу до «заможних козаків».

Аналізуючи причини утворення реєстрового козацтва, слід передусім відзначити, що ідея прийняття козацького війська на державну службу сягає 20-30-х років XVI ст. Вона з'явилась у польського короля Сигізмунда I з подачі черкаського старости Остафія Дашкевича. Але через брак коштів у скарбниці Великого князівства Литовського та незначну кількість осілої заможної верстви козацтва, на яку уряд міг би спертися, цим намірам судилося залишитися відкладеними. Згодом правлячі кола Великого князівства Литовського ще декілька разів зверталися до козаків, пропонуючи службу і плату при замках (востаннє 1568 р.), однак безрезультатно.

З часу постанови Речі Посполитої, вирішення козацької проблеми набувало ознак не тільки військово-стратегічної, а й суспільно-станової та міжнародної проблем. Козацтво, яке щораз активніше заявляло про себе як про реальну силу у тодішньому становому суспільстві виявлялося аномалією. На думку І. Терлюка, вирішення козацької проблеми точилося навколо легалізації козацтва як суспільного стану, який існував реально, але не був визнаний польським урядом. Вирішення козацького питання мало також забарвлення міжнародної проблеми. Свідченням цьому було збільшення кількості несанкціонованих козацьких походів на турків, татар і в Молдавію. Отже, необхідність розв'язання і цієї проблеми також ставала дедалі очевиднішою.

У суспільній думці висловлювалося чимало пропозицій щодо способів вирішення козацького питання. На початку козацько-польських відносин

пропонувалися майже всі теоретично можливі способи розв'язання проблеми. Серед них: фізичне знищення козацтва, його заборона, трактування козаків як звичайних найманців, визнання козацтва як окремого суспільного стану, утворення на Придніпров'ї автономної території з козацьким самоврядуванням. Привілейована суспільна верства мусила зважати на суспільно-політичну роль козацтва. Усі розуміли значення козацької служби на південних кордонах Речі Посполитої. Уряд таки побоювався, що у випадку репресій козаки перейдуть на службу до московського царя. А це погіршило би стратегічне становище самої Речі Посполитої. Навіть на формальну, юридичну заборону козацтва власті погодились єдиний раз – після 1596 р. Утім, безперспективність подібної політики не викликала сумніву, і вже 1601 р. з ініціативи канцлера Я. Замойського сейм знову офіційно визнав існування козацтва. Проте найпоширенішим у панівних колах Речі Посполитої останньої третини XVI ст. стало потрактування козацтва як форми військового найму.

1570 р. польський король Сигізмунд II Август доручає коронному гетьману Юрію Язловецькому вибрати з-поміж козаків на державну службу «певний почет», що мав діставати квартальну платню зі скарбу. **5 червня 1572 г.** Жигмонт II Август своїм універсалом затвердив козацьке військо реєстрове числом 300 чоловік. Ці козаки вписувались у спеціальний реєстр (список) і називалися реєстровими. В реєстр набирали здебільшого заможних селян і дрібних українських шляхтичів. На чолі реєстровців було поставлено, за королівським наказом, старшого (пізніше його стали називати гетьманом).

Українська дослідниця О. М. Апанович писала, що офіційно термін «козацький гетьман» або «гетьман Запорізького Війська» почали застосовувати саме з часів виникнення реєстрового козацтва. Під час великих походів і повстань влада реєстрового гетьмана поширювалася на все козацтво.

Щодо утворення реєстрового козацтва, то тут необхідно спочатку визначити причини видання наказу про утворення військового реєстру. Серед них відзначимо наступні: 1) бажання польського короля контролювати внутрішню ситуацію у державі; 2) припинити потік втікачів-кріпаків, які знаходили притулок у козаків; 3) організувати постійну прикордонну варту біля

московських та турецьких кордонів; 4) посилити боротьбу зі злочинністю тощо. Слід наголосити, що само утворення реєстру у 1572 р. – дуже цікавий факт в історії розвитку українського права. Деякі вчені оцінюють його як одну з перших законодавчих, конституційних форм суспільного визнання козацьких прав.

Реєстр мав певні привілеї. Козаки звільнялися від усіх повинностей, здобували право володіти землею і підпорядковувались своїй старшині, яка мала, в свою чергу, право судити і управляти козаками. За ці пільги реєстровці повинні були відбувати службу за власний кошт. Щоб заохотити козаків, уряд посилав їм іноді невеликі суми грошей і сукна. 1578 р. за короля Стефана Баторія реєстр було збільшено до 500 чоловік.

Після організації реєстрового війська польський уряд вважав за козака тільки того, хто був вписаний в реєстр. За всіма іншими козаками він не визнавав не тільки козацьких прав, але й самої назви «козак». Реєстр відбував службу в Південному Подніпров'ї, здебільшого за порогами. Тут він мав виставляти від себе залогу. З цього часу реєстрове військо почали називати в офіційних актах «Військом Запорізьким». Називаючи так реєстровців, польський уряд хотів підкреслити, що ніяких інших козаків – передусім тих, що належали до Запорізької Січі, – він не визнає. Пізніше, щоб уникнути плутанини в термінології, стали називати вільне козацтво за порогами – «Військом Запорізьким Низовим».

3. Ординація війська Запорізького реєстрового 1638 р.: причини прийняття, її зміст і значення

Постійне посилення економічних та релігійних утисків польської влади проти українського народу значно посилились з початку XVII ст. Вони призводили до загострення внутрішніх соціально-політичних та релігійних конфліктів, частина з яких набирала форму селянсько-козацьких повстань.

Страта І. Сулими, відзначеного Папою Римським Павлом V золотою медаллю за морські походи проти турків і кримських татар та визволення християнських бранців, «очищення» реєстру Війська Запорізького від бунтівників та його скорочення до 7 тис. осіб викликали масове обурення та

стали приводом до нового повстання, яке очолили П. Бут (Павлюк), Я. Острянин (Остряниця), Д. Гуня. На першому його етапі керівником став полковник реєстровців Павло Бут. У червні 1637р. він разом із загоном запорожців і реєстровців захопив у Корсуні артилерію реєстрового війська і перевіз її на Січ. Обраний там гетьманом, П. Бут звернувся до українського народу з універсалом, яким закликав усіх вступати до козацтва і в серпні на чолі козацького війська вирушив із Запоріжжя на волость. Невдовзі повстанський рух поширився на все Подніпров'я, особливо на Лівобережжі. Його підтримала частина реєстровців. Відбувалося масове «покозачення» населення, яке почало громити панські маєтки, розправлятися з орендарями. Навіть польний гетьман М. Потоцький мусив визнати, що в Україні «всі до останнього покозачились... тут кожний хлоп – козак». Перелякана шляхта тікала зі своїх маєтків до Польщі.

16 грудня 1637 р. під Кумейками, поблизу Черкас, зійшлися 15-тисячне польське військо під проводом М. Потоцького і повстанці, яких було бл. 10 тис. чол. Бій був запеклим. Тільки пізньої ночі бій почав згасати, а на світанку повстанці, які зазнали значних втрат, почали відступати. Вони дійшли до м. Ворониці, південніше Черкас, де й закріпилися. Почалася облога, безперервні обстріли й штурми містечка. Старшина умовила П. Бута погодитися на переговори з М. Потоцьким, підчас яких козацький гетьман був підступно схоплений. Його та ще кількох старшин згодом стратили у Варшаві. Повстанці, залишившись без керівництва і 24 грудня капітулювали.

Після цього М. Потоцький розпорошив решту повстанських загонів і надзвичайно жорстоко приборкав селянський рух на Лівобережжі. Однак Запоріжжя лишалося нескореним. Сюди, як і раніше, стікалися великі маси народу. Спроба І. Караїмовича, що став старшим над реєстровими козаками, розгромити Січ на початку 1638 р. наштотхнулася на рішучу протидію реєстровців, які не хотіли воювати з січовиками.

Запорізьким гетьманом було обрано Яцька Острянина, котрий звернувся до народу із закликом до повстання проти соціального, національного та релігійного гніту. Навесні знову розпочалися бойові дії. Повсталі, кількість

яких зросла до 12 тис, захопили Чигирин, Кременчук, а потім вдало відбили ворожий наступ і змусивши неприятеля відступати. Але на підмогу полякам прийшов зі свіжими силами Я. Вишневецький. У запеклому бою під Жовпином коронному війську пощастило в кількох місцях прорвати козацький табір, захопити 8 гармат і багато пороху. Вважаючи подальший опір марним, Я. Острянин з частиною війська прорвався на Слобожанщину. Ті ж повстанці, що залишилися, обрали гетьманом Дмитра Гуню і під його керівництвом зуміли дати відсіч полякам, а потім відійшли до самого Дніпра, де під шаленим обстрілом заклали новий добре укріплений табір. Зважаючи, що його важко буде взяти штурмом, поляки вирішили заволодіти ним за допомогою облоги, яка тривала протягом другої половини червня – початку серпня. Крім того, щоб деморалізувати козаків і прискорити їхню капітуляцію, М. Потоцький наказав мордувати та знищувати в околицях мирне населення. Одночасно він запропонував повстанцям переговори на умовах збереження реєстру в дотеперішній кількості. Козаки на цю пропозицію відповіли, що піднялися на боротьбу не за здобуття привілеїв кільком тисячам реєстровців, а за визволення всього українського народу від польського ярма. Лише втративши останню надію на допомогу, частина повстанців 7 серпня погодилася почати переговори з польським гетьманом. Ті, хто не бажав компромісу з ворогом, на чолі з Гунею і Філоненком покинули табір і подалися на Запоріжжя.

Після укладення договору козаки, покладаючись на польські обіцянки, почали невеликими групами розходитися по домівках. Проте пани й на цей раз не дотримали слова, винищивши більшу їх частину. По всій Україні почався жакхливий терор, жертвами якого стали тисячі безвинних людей, незважаючи на стать і вік. Уцілілі змушені були визнати ухвалу польського сейму – т. зв. Ординацію Війська Запорізького реєстрового.

Тут доцільно нагадати, що 1635 р. Варшавський сейм прийняв нову постанову про козацтво. Як і в попередніх конституціях, місцева адміністрація зобов'язувалася запобігати втечам на Запорожжя. Під загрозою позбавлення всіх прав і привілеїв козакам наказувалося не давати приводу для порушення миру з Туреччиною. Зважаючи на участь козаків у черговому народному

повстанні, Станіслав Конецпольський подав пропозицію на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара – «людину шляхетного стану, досвідчену у лицарській справі», який би стримував козацьке військо від бунтів.

Полковники та осавули також мали бути зі шляхти, досвідчені в рицарському ремеслі. Вищий законодавчий орган держави врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою **«Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої»**, чим ліквідовувалися привілеї реєстровців. Скасовувалися на «вічні часи всі їх давні юрисдикції, прерогативи, прибутки та інші блага, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту». На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався за рекомендацією гетьманів коронного і польного королівський комісар, затверджений на вальному сеймі. Він мав принести присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та запобігати «всіляким заколотам».

Інші старшини реєстру, до полковників включно, мали бути лише шляхтичами. Сотники й отамани обиралися із козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати в своїх полках і не виїздити нікуди без дозволу коронного гетьмана. Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Для проживання і володіння нерухомим майном козакам відводилися лише прикордонні міста, де їх присутність була необхідна для захисту від татарських набігів. Таємні статті «Ординації», які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону при королівському комісарі, реєстру з підвищеною платнею. Його завданням було попередження «свавілля». Отже, «Ординація» мала перетворити Військо Запорозьке на слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні та оборони південного порубіжжя Речі Посполитої. Про хиткість урядових задумів свідчить навіть той факт, що через продовження козацького повстання не було можливості втілити

постанову в життя протягом майже року. Остаточну угоду між реєстровими та урядом затвердила лише заключна комісія на Масловому Ставу 4 грудня 1638 р.

Наступний період, аж до 1648 р., витлумачений польською історіографією як «ера повернення миру в Україну», або ж «десятиріччя золотого спокою», не змінив статусу реєстрового козацтва. Однак, постійне економічне, соціальне, культурне та релігійне гноблення населення, а також погіршення становища козацтва після виходу «Ординації Війська Запорізького реєстрового» 1638 р. підштовхнули населення до відкритої форми протесту.

4. Причини Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648 – 1654 рр.; особливості її періодизації

В історичній науці висловлюються різні погляди на причини, тривалість та час закінчення Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Дехто з учених вважає, що Визвольна війна почалася ще з повстань 1637 – 1638 рр. під керівництвом Павла Бута та Дмитра Гуні. Це проблема дискусійна, але те, що козацько-селянські повстання здійснили великий вплив на рух війни, то це – безумовно. Також не існує єдиного погляду і з приводу закінчення війни, бо після підписання «Березневих статей» у 1654 р. військові дії фактично не припинялися ще багато років.

В історичній науці висловлюються різні погляди на причини, тривалість та час закінчення Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Найбільшим визнанням користується твердження, що війна тривала шість років – до січня-березня 1654 р., коли була досягнута загальна мета, яку український народ ставив перед собою у цій війні, – вихід з-під влади Польщі. Однак також існує точка зору, що війна завершилася у 1656 р. підписанням Віденського мирного договору між Росією і Польщею. Деякі вчені схиляються до думки, що війна тривала до 1667 р., коли було підписано Андрусівське перемир'я.

Визначаючи причини цієї війни необхідно відзначити, що український народ не міг більше миритися із всезростаючим польським панування і у січні

1648 р. почав визвольну боротьбу, головними причинами якої були нестерпне соціальне, економічне, політичне, культурне, мовне та релігійне гноблення, яке зазнавав увесь український народ з боку польської феодальної держави, особливо польських магнатів і римо-католицького духовенства. Отже на захист своїх прав почали підніматися не лише селяни та козаки, а і шляхта з православним духовенством і навіть міське населення. Фактично Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького 1648 – 1654 рр. стала фінальним підсумком тривалих попередніх визвольних змагань, в яких український народ відстоював своє право на існування.

Військові події 1648 – 1654 рр. закономірно вирости з окремих розрізнених рухів різних соціальних груп проти польського феодального панування в Україні. Першими піднялися козаки – так звані «виписчики». У 1591 – 1593 рр. їх очолив К. Косинський, а у 1594 – 1596 рр. – С. Наливайко. З посиленням феодально-колоніальної політики Польщі на українських землях опір православного населення ширився. Найбільш визначним виступом було селянсько-козацьке повстання 1637 – 1638 рр. під проводом Я. Остряниці. Воно було жорстоко придушено, а багато його учасників – страчено. За ординацією 1638 р. козацький реєстр був зменшений до 6000 чол., старшинами були призначені польські шляхтичі. Була зліквідована виборність гетьмана та вищої старшини. Діяльність реєстрового козацького війська (Повністю контролювалася польськими комісарами. Отже час «золотого покою» (як у Польщі називали десятиріччя 1638 – 1648 рр.)⁸ виявився оманливим. Народний гнів на початку 1648 р. вибухнув з новою силою, полум'ям великої визвольної війни.

Визначаючи завдання **Визвольної війни** під проводом Б. Хмельницького, слід відзначити, що у 1648 – 1654 рр. організатори війни вирішували низку дуже важливих і в той же час непростих завдань. Вірне уявлення про них дають у певній мірі програмні заяви Б. Хмельницького, які були сформульовані ним на переговорах з комісарами польського уряду у Переяславі в січні 1649 р. Усі суспільні групи українського населення, які брали участь у війні, палко

⁸ Кульчицький В.С., Тищик В.С., Історія держави і права України. К., 2006. С. 84.

бажали позбавитися залежності від польських феодалів – магнатів, шляхти та Римо-Католицької і Греко-Католицької церков. Разом з тим перед учасниками війни постало питання про пошук союзників. На певному етапі, керівники повстання зрозуміли, що вони не зможуть власними зусиллями визволитися від панування Польщі. Союзником у цій боротьбі могла стати Московська держава.

У той же час, Б. Хмельницький намагався знайти гідне рішення для вирішення військового конфлікту мирним шляхом. Для кращого розуміння його політики необхідно звернути особу увагу на маловідомий проект угоди Війська Запорізького з польськими комісарами, розроблений близько 14 лютого 1649 р. Текст цього документу сьогодні можна знайти у збірці універсалів Б. Хмельницького, де документ подано із адаптованим перекладом, який ми пропонуємо нижче. Аналіз цього документу допоможе вам зрозуміти загальну ситуацію, яка склалась на українських територіях внаслідок повстання.

5. Зборівська мирна угода: її зміст та значення. Особливе місце в характеристиці визвольних змагань українського народу під проводом Б. Хмельницького належить питанню про Зборівську мирну угоду 1649 р. Хоча її умови не були цілком вигідними для повстанців, з упевненістю можна зазначити, що цей документ дав змогу трьом українським воєводствам мати широкі права, які гетьман використав для державної розбудови.

Ця угода, фактично стала своєрідним підсумком у процесі першого етапу Визвольної війни 1648 – 1654 рр.

Але слід враховувати, що в середині XVII ст., на українських теренах існувало феодальне суспільство, яке складалося з антагоністичних класів. Отже, кожен з них поряд із загальними завданнями щодо визволення з під польського гноблення, переслідував ще й свої власні, соціальні завдання.

Феодали – козацька старшина, українська шляхта – боролися з Польщею, щоб монополювати експлуатувати просте населення, адже в умовах польського панування українські феодали змушені були значну частину прибутків віддавати магнатам та польським державцям. Тоді ж, як феодально-залежні

селяни, рядові козаки, міські низи – прагнули релігійного, культурного та економічного визволення з під гніту як польських феодалів, так і українських.

Ось чому соціальні завдання, які стояли перед різними суспільними верствами населення на українських теренах – учасниками визвольної боротьби, не завжди були єдиними, а по окремих позиціях були взагалі протилежними.

Визвольну війну 1648 – 1654 рр. вело суспільство, яке роздирали класові протиріччя. Загальні завдання та інтереси учасників війни об'єднували різні класові групи населення, сприяли консолідації усіх національних сил України. Соціальні завдання та вузько-класові інтереси вносили глибоку ворожнечу у народно-визвольний рух. Усе це стало однією з причин, яка пояснює, чому війна велася довго, тяжко, з великими стражданнями для усього народу.

От же, ми можемо відзначити започаткування політико-юридичного оформлення козацької держави. Свідченням цього є положення Зборівського договору 1649 р. між Б. Хмельницьким та Річчю Посполитою. Фактично, цей договір став першим юридичним актом визнання автономного статусу трьох українських воєводств у складі Речі Посполитої. «Зборівська умова, – писав В. Липинський, – єсть в розумінню правно-державнім першою спробою забезпечення української нації в рамках Польської державності: 1) політичної автономії на території козацькій (замітимо: не загальноукраїнській.) і 2) культурно-національних прав у цілій Речі Посполитій». Розглянемо, що цей договір (він мав спершу назву «Декларація ласки його королівської милості») передбачав: амністію воюючим, оголошувалася незалежність українського народу, який мав право мати своїх правителів і посадових осіб, що їх сам вибиратиме за своїм правом; православна віра урівнювалася у правах з римською, митрополит має місце в сенаті, а єпископи українські – поруч з єпископами польськими; держава мала означені межі (кордони): від Чорного моря по Дністру до річки Горині і річки Прип'яті, а звідти через Дніпро по річці Сож до московських кордонів, тобто включалися в Козацьку державу три воєводства **Київське, Брацлавське та Чернігівське**, власне, вони і носили тоді спільну назву Україна, а Волинське, Подільське і Руське (Галичина) воєводства в неї не входили; верховним вождем і господарем України мав бути

гетьман на рівних правах з гетьманами коронним та литовським; Чигирин призначався для гетьмана, тобто мав бути його столицею; на території, зайнятій козаками, польського війська не могло бути; не дозволялося поселятися і вести промисли і торгівлю євреям; всі посади й чини мали роздаватися королем лише православній шляхті.»

Цей договір мав бути затверджений сеймом. Реєстр козацького війська визначався в 40 тисяч, признано також і підтверджено права українських шкіл та друкарень, Берестейська унія скасовувалась. Договір фактично означав, що підлягати Україна мала не Польщі, а лише польському королю. Однак умови угоди було ратифіковано на сеймі в січні 1650 р. із з урізаннями, які обурили українську суспільність: митрополиту не дали місця в сенаті, унію не було скасовано, обмежено амністію для шляхти, що брала участь у повстанні, і що найгірше: на Україну мали повернутися властители латифундій – магнати, польська шляхта і шляхта-зрадники. Саме ці поправки і зробили неможливим польське-українське примирення, хоч на початку, після укладення декларації з королем, Б. Хмельницький був задоволений результатом кампанії.

Але Зборівська угода виявилась неспроможною розв'язати суперечності між Україною та Польщею. 1650-й рік показав, що запровадження в життя умов договору є справою нереальною. Відтак мала бути нова війна, і вона відбулась у 1651 р. під Берестечком. І знову сталося те саме, що під Зборовим, тільки в гіршому варіанті: кримський хан не тільки зрадив союз з Україною, а й полонив у вирішальний момент Б.Хмельницького з І. Виговським. Козаки були розбиті поляками і не змогли перемогти й під Білою Церквою. 18 вересня 1651 р. вони були змушені підписати Білоцерківський договір, що стало виразним кроком назад у справі визвольних змагань українців. Договором передбачалось наступне:

1. Територія козаків звужувалася, вони зрікалися Брацлавського воєводства, втримавши тільки Київське та Чернігівське;
2. Права в козацьких воєводствах також значно обмежувалися;
3. Польські землевласники могли повернутись у свої володіння;
4. Дозволялося повернення євреям-арендарям;

5. Реєстрове військо скорочувалося із 40 до 20 тисяч;

6. Україна позбавлялася права зносин з іноземними державами і мала розірвати союз із Кримом.

Отже, договір практично анулював значні здобутки українського державотворення, автономія мала ще більш обмежений характер, а польсько-українські гострі суперечності не тільки не ліквідувалися, а ще більш загострилися. Україна ж на цей час уже була значною мірою знекровлена. Берестецька поразка і Білоцерківська угода поставили перед гетьманом дві проблеми: самотужки Польщу він перемогти не міг і, по-друге, запорука його мілітарної могутності (україно-татарський союз) виявилась вельми хиткою.

6. Проблеми відродження української державності.

Слід сказати, що вчені – історики, правники, етнографи неоднаково підходили до висвітлення питання існування української феодальної держави. Одні з них, наприклад, взагалі заперечували (і роблять це й нині) наявність феодальної держави чи державності в українців. Інші доводять її існування лише з 1648 по 1654 рік. Треті пишуть про існування тільки «зародків» Української держави в ході Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Причому дефініції «держави» і «державності» чи ототожнювалися, чи категорично розмежовувалися (скажімо, тоді, коли йшлося про незавершеність державотворчого процесу). Так, Володимир Антонович був переконаний у відсутності будь-якої державності в українського народу, тоді як М. Грушевський, М. Василенко, І. Крип'якевич, В. Липинський, А. Яковлів, М. Слабченко, О. Єфименко та деякі інші історики вважали факт її існування незаперечним.

Таким чином вважаємо за потрібне визначити **ознаки тогочасної української держави**, якими стали: наявність території, на яку поширювалася влада гетьмана; наявність адміністративно-територіального поділу на полки, сотні, курені, наявність публічної влади, тобто офіційного керівництва суспільством, що здійснювалося спеціальними органами від його імені; наявність власної системи права; наявність власних збройних сил – козацького війська; наявність своєї податкової системи; наявність державних символів –

хоругва, печатка, інші гетьманські клейноди; наявність суверенітету, зокрема здійснення самостійних міжнародних відносин; подібність мови, інших культурних цінностей. У цей же період була встановлена офіційна назва козацької держави – Військо Запорозьке, яка існувала впродовж 1648 – 1783 рр. Наголосимо, що тогочасний український народ називав цю державу Україною-Гетьманщиною, а російський уряд уникав вживання такої назви держави і в офіційних документах називав її Малоросією. Столицями Гетьманщини в різні періоди були міста Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.

Ще на початку Визвольної війни вищим органом влади стала **Військова рада Війська Запорізького**. В цьому проявився зв'язок між органами державної влади, які формувалися, і військово-адміністративним ладом Запорізької Січі, і відбивалось те, що національно-державне самовизначення України здійснювалось в умовах збройної боротьби. До компетенції Військової ради входило вирішення найважливіших державних питань як воєнних, так і політичних: вона вибирала гетьмана і генеральний уряд і мала право їхнього усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, відсилала посольства, приймала послів, здійснювала правосуддя. Право на участь в ній мали всі козаки.

Починаючи з 1649 р., Військова рада скликається рідко. Є відомості про одну раду в 1650 р., дві – в 1651 р., декілька – в 1653 р. іще одну (останню) в січні 1654 р. – в Переяславі. Одночасно з падінням ролі Військової ради зростає значення старшинських рад. І хоча це був дорадчий орган при гетьмані, його рішення були обов'язковими для нього.

У повоєнні часи більш чітко сформувалася **трьохступенева система управління, яка складалася з: генерального, полкового та сотенного урядів⁹**. Генеральний уряд був центральним органом управління. Він очолював всю систему управління і був постійно діючим органом. Генеральний уряд обирався Військовою радою. Очолював Генеральний уряд гетьман: як глава держави, вищий суддя, верховний головнокомандуючий та законодавець,

⁹ Історія держави і права України : у 2-х т. / за ред. А. Й. Рогожина. Харків, 1993. Т.1. С.202

оскільки він видавав універсали – нормативні акти, обов’язкові для виконання на всій території України.

Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим та судовим органом держави. Окрім гетьмана, до Генерального уряду входили генеральні старшини, які керували окремими галузями управління.

Очолював українську державу гетьман, якого обирала Генеральна Рада, а після приєднання до Московської держави, затверджував цар. Терміни перебування на посаді не встановлювалися. Гетьмана вибирали із військового стану, але була вимога, щоб він був з українського народу¹⁰.

На початковому етапі гетьманська влада не визначалася будь-яким документом, але з часом, вона почала обмежуватися «гетьманськими статтями», які укладались з російським царем. Отже дехто з гетьманів правив як справжній монарх, окремі – як виборні вожді. При цьому, фактично за весь час існування Гетьманщини монархічна й республіканська тенденції постійно змагалися між собою¹¹. Гетьман мав широкі повноваження: він був головою держави, йому належала вища законодавча, адміністративна та військова влада; гетьман був вищою апеляційною інстанцією по відношенню до діючих судових органів; в його компетенцію входило затвердження судових вироків. Часто гетьман сам призначав генеральну старшину та половників. Він мав право на роздачу державних земель. **Влада гетьмана не поширювалася на Запорізьку Січ і Слобідську Україну**, бо вони безпосередньо підлягали органам Російської держави.

Звертаючи увагу на **джерела права якими користувалися козаки під час Визвольної війни** необхідно відзначити, що більшість правових джерел Речі Посполитої ними відкидалася. Отже і Статут Великого князівства Литовського 1588 р. і Магдебурзьке право разом з більшістю королівських привілеїв і конституцій вальних сеймів втратили свою силу. Замість них правова прогалина почала заповнюватись нормами звичаєвого козацького

¹⁰ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Гетманщины. Одесса, 1918. С. 39-40.

¹¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. К., 1996. С. 47.

права, гетьманськими універсалами та міжнародними угодами Війська Запорізького з іншими країнами.

Розпорядження гетьмана оформлялись у формі гетьманських універсалів. У верхній частині універсалу ставилось ім'я і титул гетьмана, що видав його, далі вказувалось, кому адресовано універсал, викладався зміст розпорядження, попереджалося про кару за його невиконання. В кінці універсалу проставлялися дата і місце видання документа, а також особистий підпис гетьмана. До універсалу прикладалась гетьманська печатка.

Гетьманські універсали розсилалися по полках. В необхідних випадках полкова влада посиляла копії їх по всіх сотнях. В окремих випадках текст універсалу вписувався до ратушних книг. Мабуть, це не було обов'язковим правилом і покладалось на розсуд полкових властей.

Універсали, що призначались для широкого опублікування, доводились до відома населення – козаків, селян, міщан. Така широка публікація проводилась, зокрема, тоді, коли мова йшла про обмеження і заборону селянських переходів, розшук та піймання втікачів – селян і солдатів, нові правила торгівлі та ін. Деякі універсали не підлягали оголошенню.

Отже, підбиваючи підсумки слід зазначити, що історичне значення Запорізької Січі важко переоцінити, це не тільки явище вітчизняної історії, це визначне явище європейської та загальносвітової історії, яке потрібно активно і не забувати. Запорізька Січ, де не було кріпацтва, а натомість панували демократичні порядки, являла собою історичну альтернативу тому шляху, яким ішла Річ Посполита з її феодально-кріпосницьким гнобленням, що мало чим відрізнялося від рабства, з її колоніальною політикою денаціоналізації, ополячення та окатоличення. Така політика заганяла український народ в історичну безвихідь. Однак, номінально підвладна Речі Посполитій, Запорізька Січ далеко не завжди враховувала її волю. Вже наприкінці XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Зважаючи на Військо Запорізьке як на значну політичну силу. Московська держава, Туреччина, Венеція, Австрія, Крим встановлюють з Січчю постійні зв'язки.

Також необхідно сказати, що Запорізька Січ відіграла велику роль у формуванні політично-державницької свідомості українців. Народ виробляв світоглядне переконання, за яким українська держава мусила мати демократичну владу, що повинна обиратись самим народом. У цьому полягає важлива історична місія Запорізької Січі. Від неї залежала вся подальша ідейна державотворча діяльність українського народу, створення ним політично-державницьких прагнень і готовність до їхнього втілення в життя.

Постійне економічне, соціальне, культурне та релігійне гноблення населення, а також погіршення становища козацтва після виходу «Ординації Війська Запорізького реєстрового» 1638 р. підштовхнули населення до відкритої форми протесту.

Доцільно сказати, що політика Речі Посполитої змусила багатьох українців назавжди зректися своєї релігії, культури і мови. У ті часи будь-яка згадка про православ'я або щось українське порівнювалося з чимось відсталим. Протест проти такого гноблення підтримали не тільки незаможні верстви населення, а і усе православне українське суспільство.

Визначаючи причини Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького необхідно відзначити, що український народ не міг більше миритися із всезростаючим польським пануванням і у січні 1648 р. почав визвольну боротьбу, головними причинами якої були нестерпне соціальне, економічне, політичне, культурне, мовне та релігійне гноблення, яке зазнавав увесь український народ з боку польської феодальної держави, особливо польських магнатів і римо-католицького духовенства. Отже на захист своїх прав почали підніматися не лише селяни та козаки, а і шляхта з православним духовенством і навіть міське населення.

Фактично Визвольна війна 1648 – 1654 рр. стала фінальним підсумком тривалих попередніх визвольних змагань, в яких український народ відстоював своє право на існування.

Військові події 1648 – 1654 рр. закономірно вирости з окремих розрізнених рухів різних соціальних груп проти польського феодального панування в Україні. Першими піднялися козаки – так звані «виписчики».

От же, ми можемо відзначити започаткування політико-юридичного оформлення козацької держави. Свідченням цього є положення Зборівського договору 1649 р. між Б. Хмельницьким та Річчю Посполитою. Фактично, цей договір став першим юридичним актом визнання автономного статусу трьох українських воєводств у складі Речі Посполитої.

Відзначаючи особливу роль козацької еліти, варто зазначити, що витворена нею політична система та інституційна модель немонархічного державного утворення у складі монархії проіснувала понад 100 років. Однак позбавлені можливості реально впливати на перебіг подій народні маси водночас перестали бути і носіями суверенітету, що зрештою призвело до втрати державності. Цей урок, безперечно, є актуальним і для сучасності.

Значення Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького полягало в тому, що вона:

- призвела до створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Російської імперії до початку 80-х років XVIII ст.;
- зумовила формування національної державної ідеї, яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;
- відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти, стала могутнім імпульсом для розвитку національної самосвідомості;
- зумовила закріплення назви «Україна» за створеною державою й започаткувала зміну назви «руський народ» на «український народ», забезпечила умови, коли протягом тривалого часу після її завершення козаки, міщани й селяни продовжували користуватися плодами соціально-економічних завоювань, здобутих у роки війни.

Також доцільно відзначити, що ідеали революції середини XVII ст. вкарбувалися в генетичну пам'ять українського народу, викликаючи захоплення і залишаючись невичерпним джерелом національного духу та високого патріотизму.

**Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми
Розвиток українського козацтва, його організація та боротьба за права
українського народу (XV ст. – 1657 р.)**

1. Теорії виникнення українського козацтва та особливості тлумачення етимології терміну «козак».
2. Організація Запорізької Січі: причини і наслідки
3. Створення реєстрового козацтва та його правове становище.
4. Судова система і джерела права на Запорізькій Січі
5. Ординація війська Запорізького реєстрового 1638 р.: причини прийняття, її зміст і значення.
6. Передумови і причини Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр.; особливості її періодизації.
7. Зборівський мирний договір – черговий етап в історії української державності.
8. Центральні та місцеві органи влади й управління в Україні-Гетьманщині в роки Визвольної війни.
9. Білоцерківський мирний договір і його наслідки.
10. Джерела права на території України-Гетьманщини в роки Визвольної війни.

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 1.

на тему Утворення, розвиток та занепад Київської Русі

1. Теорії про походження державності у східних слов'ян.
2. Утворення Київської Русі;
3. Адміністративно-фінансова реформа княгині Ольги.
4. Реформи Володимира Великого та їх значення для розвитку Київської Русі.
5. Характеристика суспільного ладу Київської Русі.
6. Характеристика державного ладу Київської Русі.

Методичні вказівки (рекомендації)

Практичне заняття викладач проводить в усній формі, дотримуючись встановленого плану. Воно починається з уточнення присутніх здобувачів, після чого оголошується тема практичного заняття, його мета та план. Назва теми, план та робочі записи здобувач повинен фіксувати в особистому зошиті для вивчення цієї дисципліни. Здобувачі вищої освіти виступають із доповідями, які вони готували у формі вільного повідомлення, або повідомлення з презентацією. Після оголошення висновків, викладач ставить питання та виправляє помилки в разі потреби. Після цього присутні студенти мають право додати інформацію до наведених матеріалів.

Для проведення практичного заняття здобувач повинен мати необхідні хрестоматійні матеріали до теми (наприклад на цифрових носіях), які він повинен використовувати у процесі дискусії, або для конкретизації доповіді чи коментарів.

Наприкінці заняття викладач може провести опитування здобувачів по матеріалах тестів «для самоконтролю», які повинні бути заздалегідь відомими разом з планом практичного заняття, як один з його елементів. Також, наприкінці заняття викладач робить загальний підсумок до теми, надає рекомендації та пояснення і вписує до журналу отримані здобувачами оцінки.

В разі присутності на практичному занятті лише одного здобувача викладач може виступати в ролі його опонента для підтримки дискусії. Але в такому випадку, присутній здобувач повинен розглянути усі питання теми.

Методичне забезпечення до дисципліни:

1. Історія України : навчально-методичний посібник / О.І. Резнік, О.В. Горяга, Т.О. Остапенко. Одеса : Фенікс, 2013. 250 с.
2. *Кормич Л.І.* Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. Навчальний посібник / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. Х. : ООО «Одіссей», 2000. 480 с.
3. *Єфремова Н.В.* Історія держави і права України (ч.1) : навчально-методичний посібник / Н.В. Єфремова, І.В. Корнієнко, І.В. Долматов, Т.О. Остапенко. Одеса : «Фенікс», 2015. 416 с.

**ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЕКЗАМЕНУ
з навчальної дисципліни «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»**

1. Предмет та завдання курсу «Історія України».
2. Періодизація і історіографія курсу «Історія України».
3. Принципи і методи пізнання історичних явищ.
4. Неолітична революція та її наслідки.
5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
6. Скіфи та сармати, місця їх розселення та культура.
7. Теорії походження держави і права у східних слов'ян.
8. Утворення староруської ранньофеодальної держави — Київська Русь.
9. Характеристика суспільного ладу Київської Русі.
10. Органи влади та управління Київської Русі.
11. Руська Правда – перша збірка норм звичаєвого права Київської Русі.
12. Хрещення Русі.
13. Іконопис та архітектура Київської Русі.
14. Причини феодальної роздробленості Київської Русі.
15. Характеристика суспільного ладу Галицько-Волинської держави.
16. Характеристика державного ладу Галицько-Волинської держави.
17. Монголо-татарська навала.
18. Місцеві органи влади та управління в Галицько-Волинській державі.
19. Захоплення Західної Русі польськими та угорськими завойовниками.
20. Правове становище селян на українських землях у XIV–XVI ст.
21. Правове становище феодалів на українських землях у XIV–XVI ст.
22. Правове становище духовенства на українських землях у XIV–XVI ст.
23. Утворення Великого князівства Литовського.
24. Кревська унія: причини укладення, зміст та наслідки прийняття.
25. Віленсько-Радомська унія: причини укладення, зміст та наслідки прийняття.
26. Городельська унія: причини укладення, зміст та наслідки прийняття.
27. Статути Великого князівства Литовського: причини появи та їх значення.
28. Магдебурзьке право на українських землях та їх вплив на розвиток самоврядування на українських землях.
29. Характеристика і типи міст на українських землях та правове положення міського населення у XIV – першої половини XVII ст.
30. Люблінська унія 1569 р., її зміст та значення.
31. Акти про закріпачення українського селянства в XVI ст.
32. Правове становище українських земель в складі Речі Посполитої обох народів.
33. Артикули Генріха Валуа 1573 р.: причини укладення, зміст та наслідки прийняття.
34. «Устава на волоки» — земельна реформа Сигізмунда II Августа, прийняття, зміст, значення та наслідки для українського населення.
35. Характеристика органів влади та управління в Речі Посполитій.
36. Характеристика суспільного ладу Речі Посполитої.
37. Виникнення козацтва на українських землях.
38. Запорізька Січ – її структура і значення.
39. Утворення реєстрового козацтва та його правове становище.
40. Ординація про козаків 1638 р. та її наслідки для козацтва.
41. Селянські повстання в першій половині XVII ст.
42. Причини і передумови Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.
43. Основні військові перемоги Війська Запорізького 1648 – 1650 рр.
44. Зборівський мирний договір — черговий етап української державності.
45. Білоцерківська мирна угода: причини укладення, її зміст і значення.
46. Відродження української державності в роки Визвольної війни 1648–1657 рр.
47. Військова рада та її компетенція.
48. Причини приєднання України-Гетьманщини до Московської держави.

49. Переяславська рада 8 січня 1654 р.
50. «Березневі» статті 1654 р. та їх історичне значення.
51. Центральні органи влади в період Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.
52. Місцеві органи влади в період Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.
53. Перша Малоросійська колегія її компетенція і значення.
54. Друга Малоросійська колегія, її компетенція і значення.
55. Виконавчі органи царської влади на Лівобережній Україні в др. половині XVII–XVIII ст.
56. Утворення Слобідської України.
57. Характеристика суспільного ладу Слобідської України.
58. Причини і характер урізання політичної автономії України.
59. Причини скасування гетьманства та полково-сотенного устрою в Україні-Гетьманщині.
60. Гадяцький трактат.
61. Андрусівська угода та розчленування України-Гетьманщини.
62. Події Північної війни 1700–1721 рр. та їх значення для України-Гетьманщини.
63. Пакти і конституції Війська Запорізького 1710 р.: загальна характеристика і значення.
64. Ліквідація Запорізької Січі: причини і наслідки.
65. Суспільно-політичний устрій України-Гетьманщини у др. половині XVII–XVIII ст.
66. Характеристика суспільно-політичного устрою в Україні в перш. пол. XIX ст.
67. Правове становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини.
68. Революція 1848 – 1849 рр.
69. Створення та діяльність Галицького крайового сейму.
70. Проведення буржуазно-демократичних реформ в Україні у др. половині XIX ст.
71. Ліквідація кріпосного права в Російській імперії, причини і наслідки.
72. Проведення реформи освіти в Російській імперії.
73. Проведення міської реформи 1870 р. на українських землях.
74. Коліївщина: тлумачення явища, причини його виникнення та наслідки.
75. Утворення Кирило-Мефодіївського братства.
76. Особистість Т.Г. Шевченка та його творча діяльність («Кобзар»).
77. Головна Руська Рада.
78. Культура України в XIX ст.
79. Піднесення економічного розвитку на території України у XIX – XX ст.
80. Розвиток освіти в Україні XIX ст.
81. Становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини.
82. Причини Першої світової війни та її наслідки для України.
83. Утворення Української Центральної Ради: її структура та компетенція.
84. Перші універсали УЦ Ради: причини появи, зміст і характеристика.
85. Генеральний Секретаріат його склад та повноваження.
86. Третій універсал УЦ Ради: його аналіз і значення.
87. Проголошення УНР: причини і наслідки.
88. Конституція УНР 1918 р.
89. Прихід до влади П. Скоропадського.
90. Перші конституційні акти П. Скоропадського: Грамота до всього українського народу.
91. Органи державної влади та управління Української Держави.
92. Причини падіння режиму П. Скоропадського.
93. Проголошення Маніфесту Карла I та створення Української Національної Ради.
94. Створення Західно-Української Народної Республіки та її тимчасова Конституція.
95. Причини падіння ЗУНР.
96. Встановлення влади Директорії. Відродження «другої» УНР.

97. Акт злуки УНР і ЗУНР.
98. Аграрна політика в УНР доби Директорії
99. Явище Отаманщини в Україні, його причини і сутність.
100. Причини поразки української національної революції.
101. Конституція УСРР 1919 р.: особливості її прийняття та загальна характеристика.
102. Початок колективізації в українських селах.
103. Причини голодомору в УСРР у 20-х роках ХХ ст.
104. Запровадження нової економічної політики в Україні та її особливості.
105. План ДЕЛРО та будівництво Запорізької ГЕС.
106. Запровадження державної програми «Лікбезу» в УСРР.
107. Політика пацифікації на території Польщі «Б» та її наслідки для українців.
108. Правове становище західноукраїнських земель у складі Румунії.
109. Укладення пакту Ріббентропа – Молотова та його наслідки.
110. Входження західноукраїнських земель до складу УРСР.
111. Характеристика загального становища УРСР на передодні Великої Вітчизняної війни.
112. Початок Великої Вітчизняної війни та її основні етапи.
113. Встановлення окупаційної влади на українських теренах.
114. Звільнення УРСР від фашистських загарбників.
115. Наслідки Великої Вітчизняної війни та початок відбудови економіки УРСР.
116. Створення Організації Об'єднаних Націй і вступ до неї УРСР.
117. Посилення боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», Жданівські «ідеологічні чистки» в Україні.
118. Операція «Вісла».
119. Обрання М.С. Хрущова Першим секретарем КПСС та його політична програма.
120. Передача Кримської області до складу УРСР 19 лютого 1954 р. та завершення формування сучасної території України.
121. Культура «Соцреалізму».
122. Запровадження політики «Перебудови» в СРСР, її сутність і наслідки.
123. Ухвалення Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.
124. Розвал СРСР та крах комуністичної ідеології.
125. Проголошення Акту про незалежність України 24 серпня 1991 р.
126. Прийняття Конституції України 1996 р. та її характеристика.

ПЕРЕЛІК ТЕСТІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Завдання мають по ЧОТИРИ варіанти відповідей, з яких лише ОДИН правильний. Виберіть правильну відповідь.

1. Вкажіть правильне судження.

Причинами колонізації греками Північного Причорномор'я та Криму були:

1. Прагнення до збагачення через розвиток торгівлі; 2. Пошук джерел сировини для ремісничої діяльності; 3. Втеча від злиднів на батьківщині.

- А. Усі варіанти правильні. +
- Б. Тільки 1-й та 2-й варіанти правильні.
- В. Тільки 2-й та 3-й варіанти правильні.
- Г. Тільки 1-й та 3-й варіанти правильні.

2. Вкажіть, кого називають першими кочовиками на українських землях.

- А. Кімерійців. +
- Б. Скіфів.
- В. Сарматів.
- Г. Готів.

3. Вкажіть, хто з князів був першим Рюриковичем на київському столі.

- А. Аскольд.
- Б. Ігор. +
- В. Володимир Великий.
- Г. Данило Романович.

4. Вкажіть, хто з київських князів, за літописом, загинув унаслідок змови варязьких воїнів на чолі з Олегом.

- А. Аскольд. +
- Б. Ігор.
- В. Святослав Ігоревич.
- Г. Данило Романович.

5. Вкажіть, коли відбулися описані в уривкові з історичного джерела події.

І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували їх цим бісам, і оскверняли землю требами своїми.

- А. У другій половині IX ст.
- Б. У першій половині X ст.
- В. У другій половині X ст. +
- Г. У другій половині XI ст.

6. Вкажіть правильне судження.

Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 1185 р. закінчився:

1. Перемогою руських дружин; 2. Полоном половецьких ханів.

- А. Обидва варіанти правильні.
- Б. Тільки 1-й варіант правильний.
- В. Тільки 2-й варіант правильний.
- Г. Обидва варіанти неправильні. +

7. Вкажіть ім'я історичного діяча, пропущене в уривку з історичного джерела.

На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські... _____ поранений був у груди. Але через молодість і одвагу, він не чув ран, що були на тілі його... Був бо він сміливий і хоробрий, од голови й до ніг його не було на нім вади... Кріпко вони билися, але інші полки татарські зітнулися з ними, і за гріхи наші руські полки було переможено.

- А. Ізяслав Ярославович.
- Б. Володимир Мономах.
- В. Роман Мстиславович.
- Г. Данило Романович. +

8. Вкажіть правильне судження.

Наслідком запровадження християнства в Руській державі було: 1. Зміцнення влади київського князя; 2. Згуртування навколо Києва різноплемінних територій.

- А. Обидва варіанти правильні. +
- Б. Тільки 1-й варіант правильний.
- В. Тільки 2-й варіант правильний.
- Г. Обидва варіанти неправильні.

9. Вкажіть правильне твердження.

- А. Ярослава Мудрого називають тестем Європи, бо в зовнішній політиці князя помітне місце посідали міждинастичні шлюби. +
- Б. Найбільшого спустошення внаслідок монгольської навали серед князівств на теренах сучасної України зазнали Галицьке, Волинське та Чернігово-Сіверське князівства.
- В. Унаслідок коронації Данила Романовича в 1253 р. відбувся хрестовий похід європейських монархів проти монголів.
- Г. Ініціатором ліквідації найбільших удільних князівств на теренах сучасної України наприкінці XIV ст. був Володимир Ольгердович.

10. Вкажіть правильне твердження.

- А. Наприкінці 40-х років XI ст., внаслідок одруження короля Генріха I з князівною Анною Ярославівною, загострилися відносини Русі з Візантією.
- Б. Року 1245 Данило Романович зустрівся з Батиєм і домігся підтвердження своїх прав на князування в Галичині та Волині. +
- В. Походи кримських орд на українські землі мали наслідком захоплення українських земель та їхнє приєднання до володінь Кримського ханства.
- Г. Український учений XV ст., чий твір з-поміж українських був першим з надрукованих, — це Пшвайпольт Фіоль.

11. Вкажіть, у якому столітті створено Києво-Могилянську академію.

- А. У XV ст.
- Б. У XVI ст.
- В. У XVII ст. +
- Г. У XVIII ст.

12. Вкажіть, з якого документа часів Національно-визвольної війни наведено уривок.

Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі 20 тис. чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись.

- А. Зборівський договір 1649 р.
- Б. Білоцерківський договір 1651 р. +
- В. Українсько-російська міждержавна угода 1654 р.
- Г. Гадяцька угода 1658 р.

13. Вкажіть, коли відбулися описані в історичному джерелі події.

Василь Іванович, великий князь московський, переступив хресне цілування і взяв град Смоленський. Великославний король Сигізмунд свою правду держав непорушно і, прагнучи боронити свою отчизну, Литовську землю... пішов проти нього... О великі, удатні витязі литовські! І так свою сміливість князь (гетьман Костянтин Острозький) показав як хоробрий лицар і вірний слуга свого государя з тими великоможними воїнами литовськими, що самі себе не щадили, і проти великої ворожої армії стали, і вдарили і багатьох людей війська того вразили, і погубили вісімдесят тисяч, а інших живими в полон взяли.

- А. У першій половині XV ст.
- Б. У другій половині XV ст.
- В. У першій чверті XVI ст. +
- Г. У другій чверті XVI ст.

14. Вкажіть хронологічні межі доби Руїни — періоду громадянських воєн, вторгнень іноземців в Україну, її поділу між Московією, Річчю Посполитою, Османською імперією, розколу Гетьманщини, страхітливого спустошення Правобережної України.

- А. 50-60-ті роки XVII ст.
- Б. 60-80-ті роки XVII ст. +
- В. Кінець XVII ст.
- Г. Початок XVIII ст.

15. Вкажіть, якого історичного діяча стосується уривок із джерела.

Турецькі клейноди, котрі вдруге турецький султан прислав... на гетьманство українське, тепер після піддання його з Військом прислані московському цареві і публічно й демонстративно на очах народу тріумфально були віддані у столиці...: золота булава велика, обсаджена дорогоцінним камінням; друга булава позолочена, дорогоцінним камінням обсаджена, майстерно зроблена; дві червоні корогви; два волосяних бунчуки; п'ять турецьких листів несли в руках, на сажень золотими літерами пописаних і дуже велику печатку турецького султана квадратну, при котрій висів і золотий шнур.

- А. П. Конашевича-Сагайдачного.
- Б. Б.Хмельницького.
- В. І. Виговського.
- Г. П. Дорошенка. +

16. Вкажіть, коли відбулися описані в історичному джерелі події.

Сповіщаю, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Сповіщаю, що Хмельницький присягнув московському цареві в Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися, а місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. Він мусив виконати присягу і помер від депресії того ж дня...

- А. У 1648 р.
- Б. У 1649 р.
- В. У 1654 р. +
- Г. У 1667 р.

17. Вкажіть правильне судження.

«Вічний мир» помітно послабив національно-визвольний рух в Україні, оскільки: 1. Утвердив поділ українських земель між Московією та Річчю Посполитою; 2. Фактично зводив нанівець автономію української держави (її територія обмежувалася Київським воєводством).

- А. Обидва варіанти правильні.
- Б. Тільки 1-й варіант правильний. +
- В. Тільки 2-й варіант правильний.
- Г. Обидва варіанти неправильні.

18. Вкажіть правильне судження.

Наслідок Берестейської церковної унії — це:

- 1. Втрата вищої православної ієрархії (до 1620 р.), оскільки та перейшла в унію;
 - 2. Початок діяльності ордену єзуїтів.
- А. Обидва варіанти правильні.
 - Б. Тільки 1-й варіант правильний. +
 - В. Тільки 2-й варіант правильний.
 - Г. Обидва варіанти неправильні.

19. Вкажіть імена історичних діячів другої половини XVI — першої половини XVII ст.

1. Г. Смотрицький; 2. Г. Сковорода; 3. І. Вишенський; 4. П. Орлик; 5. Д. Апостол; 6. В.-К. Острозький.

- А. 1, 3, 6. +
- Б. 2, 4, 5.
- В. 1, 2, 5.
- Г. 3, 5, 6.

20. Вкажіть, коли відбулися описані в історичному джерелі події.

Митрополит не дозволив присягати, і отець архімандрит, і все духовництво... Гадяцький і Брацлавський полки не хотіли зноситися з Хмельницьким, не хотіли їхати на цю присягу до Переяслава, і серед тієї України [тобто Гетьманичини] стався розкол.

- А. У 1648 р.
- Б. У 1649 р.
- В. У 1654 р. +
- Г. У 1667 р.

21. Вкажіть подію, про яку йдеться в уривкові з історичного джерела.

Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який ще так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища.

- А. Захоплення запорозькими козаками турецької фортеці Кафи 1616 р.
- Б. Хотинська війна 1621 р. +
- В. Російсько-турецька війна 1768-1774 рр.
- Г. Другий чигиринський похід турецько-татарського війська 1678 р.

22. Вкажіть правильну відповідь на запитання. Які результати мала Люблінська унія?

1. Було утворено державу Річ Посполиту з одним королем, спільним сеймом і сенатом;

2. Було утворено державу Річ Посполиту, в якій литовські та українські землі зберігали повну самостійність у зовнішній та внутрішній політиці.

- А. Обидва варіанти правильні.
- Б. Тільки 1-й варіант правильний. +
- В. Тільки 2-й варіант правильний.
- Г. Обидва варіанти неправильні.

23. Вкажіть правильну відповідь на запитання. Яка причина спонукала польський уряд утворити реєстрове козацьке військо?

- 1. Аби використати їх для захисту своїх південних кордонів;
- 2. Польща прагнула обмежити походи запорожців на Крим і Туреччину, щоб уникнути загострення відносин із цими державами; 3. З метою офіційно визнати козацьку військову й політичну організацію, яка склалася на Запорозжжі.
- А. Тільки 1-й варіант правильний.
- Б. Тільки 1-й та 2-й варіанти правильні. +
- В. Тільки 2-й та 3-й варіанти правильні.
- Г. Всі варіанти правильні.

24. Вкажіть, хто очолив першу в історії України кафедру української мови і літератури Львівського університету.

- А. Я. Головацький. +
- Б. М. Грушевський.
- В. П. Житецький.
- Г. А. Кримський.

25. Вкажіть назву громадсько-політичного руху, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії в 60-80-х роках XIX ст. В основі їхньої ідеології лежала віра в селянство як носія «вищої життєвої мудрості».

- А. Народництво. +
- Б. Народовство.
- В. Москвофільство.
- Г. Хлопоманство.

26. Вкажіть назву політичної партії, про яку йдеться в твердженні.

Партія Наддніпрянської України, яка основну мету своєї діяльності вбачала в досягненні самостійності України. Створена за ініціативою М. Міхновського.

- А. Українська народна партія (УНП). +
- Б. Українська національно-демократична партія (УНДП).
- В. Українська соціал-демократична партія (УСДП).
- Г. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП).

27. Вкажіть правильне судження.

Характерними рисами економічного життя західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. було те, що: 1. Промисловий переворот завершився в 70-х роках XIX ст. Швидкими темпами розвивалися вугледобувна, металургійна, залізорудна промисловість; 2. Поміщицькі господарства ґрунтувалися на праці закріпаченого селянства.

- А. Обидва варіанти правильні.
- Б. Тільки 1-й варіант правильний.
- В. Тільки 2-й варіант правильний.
- Г. Обидва варіанти неправильні. +

28. Вкажіть, які з тверджень стосуються Т. Шевченка.

1. Упорядкував і видав три збірки народних пісень, які не втрачають наукової цінності й нині;
2. Автор поетичної збірки «Кобзар», у якій вперше відверто і щиро було засуджено колонізаторську політику російського самодержавства щодо України;
3. Видатний майстер українського образотворчого мистецтва, якому належить понад тисячу портретів, пейзажів, гравюр;
4. Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства, автор «Книги буття українського народу»;
5. Автор першого твору нової української літератури, що засвідчив появу української літературної мови;
6. Творець української національної ідеї, що через свої поетичні твори зробив її надбанням усього українського загалу, чим посприяв згуртуванню українців у боротьбі за національне визволення.

- А. 1, 2, 6.
- Б. 2, 4, 6.
- В. 2, 3, 6. +
- Г. 2, 5, 6.

29. Вкажіть, на яких західноукраїнських землях в 1915 р. розгорнулись найактивніші бойові дії.

- А. У Галичині і Буковині.
- Б. У Східній Галичині та Північній Буковині.
- В. У Карпатах. +
- Г. На Поділлі і Волині.

30. Вкажіть, про кого йдеться в твердженні.

Один із найактивніших діячів Київської громади. У 1875 р. за рішенням Олександра II був звільнений з університету і поставлений під негласний нагляд поліції. З метою уникнення арешту керівництво Київської громади відрядило його за кордон для організації видання журналу «Громада».

- А. О. Кониський.
- Б. В. Антонович.
- В. М. Лисенко.
- Г. М. Драгоманов. +

31. Вкажіть, коли відбулися описані в історичному джерелі події.

...Скликано Собор руських учених — усіх прихильників культурного і національного розвитку Галицької України... «Собор» уважав конче потрібним, щоб була уставлена одна одностайна граматыка і одностайний правопис для всього «руського народу в Австрії й Росії».

- А. У 1848 р. +
- Б. У 1873 р.
- В. У 1892 р.
- Г. У 1899 р.

32. Вкажіть, хто з названих історичних діячів був сучасником І. Франка.

- А. А. Шептицький. +
- Б. І. Котляревський.
- В. М. Шашкевич.
- Г. Г. Сковорода.

33. Вкажіть правильне судження.

Особливостями розвитку економіки українських земель у складі Російської імперії у першій половині XIX ст. було те, що:

1. Переважна більшість земель належала поміщицьким господарствам, що були зазвичай малоефективними і стримували розвиток сільського господарства;

2. Відбувався промисловий переворот, сутність якого — у запровадженні нової техніки і технологій.

- А. Обидва варіанти правильні. +
- Б. Тільки 1-й варіант правильний.
- В. Тільки 2-й варіант правильний.
- Г. Обидва варіанти неправильні.

34. Вкажіть твердження, що характеризують дослідницько-видавничу роботу старої Київської громади в царині історії, мовознавства, фольклору та етнографії українського народу в 70-80-ті роки XIX ст.

1. Видання «Історичних пісень малоросійського народу» з примітками В. Антоновича та М. Драгоманова у двох томах;

2. Вихід у світ двох випусків збірника «Народні українські казки», укладених І. Рудченком;

3. Скликання з'їзду діячів науки та культури — Собору руських учених;

4. Видання збірки «Чумацькі народні пісні», укладеної І. Рудченком із додатком — нотами, підготовленими М. Лисенком;

5. Заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, в межах діяльності якого видано два томи «Записок», проведено одноденний перепис населення Києва, III Археологічний з'їзд, створено етнографічно-географічний музей;

6. Вихід у Петербурзі першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка;

7. Вихід перших двох збірок народних пісень Михайла Максимовича.

- А. 1, 2, 4, 5. +
- Б. 2, 3, 5, 6.
- В. 3, 5, 6, 7.
- Г. 1,3,6,7.

35. Вкажіть, на території якої держави під час Першої світової війни було створено Легіон Українських січових стрільців.

- А. Польщі.
- Б. Австро-Угорщини. +
- В. Росії.
- Г. Румунії.

36. Вкажіть, що проголосив III Універсал Центральної Ради.

- А. Автономію УНР у межах Російської республіки. +
- Б. УНР як автономну державну одиницю Російської імперії.
- В. УНР як самостійну державу.
- Г. Не вирішував питання державотворення.

37. Вкажіть, хто з названих діячів був головою Директорії на початковому етапі її існування.

- А. В. Винниченко. +
- Б. М. Грушевський.
- В. В. Чехівський.
- Г. С. Петлюра.

38. Вкажіть, коли був здійснений Перший зимовий похід Армії УНР.

- А. У липні 1919 р.
- Б. У жовтні 1919 р.
- В. У грудні 1919 р. +

- Г. У січні 1920 р.
39. Вкажіть, коли була розпочата політика НЕПу.
- А. 1919 р.
 - Б. 1920 р.
 - В. 1921 р. +
 - Г. 1922 р.
40. Вкажіть, у якій конференції делегація УСРР взяла участь наприкінці 1922 — на початку 1923 рр.
- А. Генуезькій.
 - Б. Лозаннській. +
 - В. Вашингтонській.
 - Г. Паризькій.
41. Вкажіть положення, законодавчо закріплені Конституцією УСРР 1925 р.
- А. УСРР було надано статус незалежної держави.
 - Б. УСРР було надано статус союзної республіки у складі СРСР. +
 - В. УСРР було надано статус автономної республіки у складі СРСР.
 - Г. УСРР було надано статус автономної території у складі СРСР.
42. Вкажіть роки першої п'ятирічки.
- А. 1928-1931 рр.
 - Б. 1929-1932 рр.
 - В. 1928-1932 рр. +
 - Г. 1929-1934 рр.
43. Вкажіть прізвище відомого шахтаря 30-х років XX ст., про якого йдеться в уривку зі статті *Я працюю 10 років вибійником на одній з найбільш великих шахт Донбасу — на Горлівській шахті № 1. Кілька років підряд я перевиконую всі завдання і зараз щоденно даю 400-500 % норми.*
- А. М. Ізотов. +
 - Б. О. Стаханов.
 - В. Б. Петров.
 - Г. В. Мурашко.
44. Вкажіть визначення, що розкриває сутність поняття «колективізація».
- А. Перебудова сільського господарства внаслідок повсюдного створення колективних господарств (колгоспів). +
 - Б. Перехід промислових підприємств з приватної власності у власність держави.
 - В. Процес створення великого машинного виробництва в основних галузях народного господарства, передусім у промисловості як основи економіки.
 - Г. Примусове вилучення державою чи органами (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств чи установ.
45. Вкажіть, чому польська влада на початку 20-х років XX ст. проводила більш помірковану політику щодо Волині, аніж до Галичини.
- 1. Для поглиблення відмінностей між українцями Волині і Галичини;
 - 2. Для забезпечення подальшої експансії на етнічні українські землі;
 - 3. Для збереження національної культури та традицій населення Волині;
 - 4. Для підняття міжнародного авторитету як влади, що дбає про польсько-українське порозуміння.
- А. 1, 2, 3.
 - Б. 2, 3, 4.
 - В. 1, 3, 4.

Г. 1, 2. +

46. Вкажіть, чому за планами радянської влади саме в Україні колективізація мала відбуватися найвищими темпами й завершитися в найкоротші строки.

1. Українське населення найбільш свідомо ставилося до виконання завдань колективізації;
2. Україна була житницею СРСР;
3. Українська промисловість потребувала найбільших капіталовкладень;
4. Українська партійна номенклатура взяла на себе власну ініціативу скоротити існуючі терміни колективізації.

- А. 1, 2.
- Б. 1, 3.
- В. 3, 4.
- Г. 2, 4. +

47. Вкажіть, яке слово пропущене в тексті.

За роки колективізації кількість _____ скоротилася майже на 400 тисяч через об'єднання в колгоспи, розкуркулення та масовий переїзд селян до міст.

- А. Кооперативів.
- Б. Бібліотек.
- В. Селянських господарств. +
- Г. Робітників.

48. Вкажіть характерні риси державно-політичного життя 30-х років XX ст.

1. Прийняття нової Конституції УРСР;
 2. Свобода громадської думки;
 3. Демократизація суспільного життя;
 4. Посилення тоталітарного режиму;
 5. Політичні судові процеси;
 6. Багатопартійна система;
 7. Масові репресії.
- А. 1, 2, 3, 4.
 - Б. 1, 4, 5, 7. +
 - В. 2, 4, 5, 6.
 - Г. 2, 3, 6, 7.

49. Вкажіть, про яке явище в суспільно-політичному житті республіки 30-х років XX ст. писав М. Хрущов.

«По Україні наче Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було.»

- А. Мобілізація до Червоної армії.
- Б. Розкуркулення.
- В. Масові репресії. +
- Г. Забезпечення новобудов трудовими ресурсами.

50. Вкажіть основні напрями радянської модернізації суспільства.

1. Індустріалізація; 2. Українізація; 3. Формування ринкових відносин; 4. Колективізація;
 5. Об'єднання республік в союз; 6. Культурна революція; 7. Ліквідація неписьменності.
- А. 1, 2, 3.
 - Б. 2, 3, 5.
 - В. 1, 4, 6. +
 - Г. 3, 6, 7.

51. Вкажіть, про які землі пише історик О. Субтельний.

«Третю і найбільш діяльну українську громаду склали близько 310 тис. українців... Під владою Австрії ... була автономною провінцією, а українці... мали сильне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоуправління... Все це було втрачено з анексією цього краю Румунією.»

- А. Бессарабію.
- Б. Галичину.
- В. Волинь.
- Г. Буковину. +

52. Вкажіть дату, пропущену в тексті.

Успіхи німців на Каховському плацдармі створили загрозу бути оточеними і для захисників Одеси. Вони героїчно боронили місто 73 дні: з 5 серпня по 16 жовтня...

- А. 1941 р. +
- Б. 1942 р.
- В. 1943 р.
- Г. 1944 р.

53. Вкажіть, яке прізвище є зайвим у переліку.

- А. С. Ковпак. +
- Б. А. Мельник.
- В. Я. Стецько.
- Г. С. Бандера.

54. Вкажіть, коли Україна приєдналась до Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА).

- А. У 1944 р.
- Б. У 1945 р.
- В. У 1946 р. +
- Г. У 1947 р.

55. Вкажіть, до якого періоду належить текст.

М. Хрущов, який очолював на той час ЦК КП(б)У і водночас був головою уряду республіки, звернувся з проханням до Москви про допомогу, аби усунути загрозу голоду.

- А. Період післявоєнної відбудови. +
- Б. Період відлиги.
- В. Період застою.
- Г. Період перебудови.

56. Вкажіть, з яким періодом пов'язані твори М. Стельмаха «Кров людська ця» та «Хліб і сіль».

- А. Післявоєнна відбудова.
- Б. Відлига. +
- В. Застій.
- Г. Перебудова.

57. Вкажіть, якими були справжні наміри радянського керівництва при передачі Криму зі складу РРФСР до складу УРСР.

- А. Допомогти УРСР у відбудові Криму.
- Б. Зміцнити рівноправні партнерські стосунки РРФСР з УРСР.
- В. Перекласти на УРСР основний тягар післявоєнної відбудови Криму. +
- Г. Урочисто відсвяткувати 300-річчя Переяславської ради.

58. Вкажіть, чим був викликаний указ Верховної Ради СРСР 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя».

- А. Прагненням радянської влади покращити життя колгоспників.
- Б. Прагненням радянської влади ліквідувати особисте підсобне господарство селян.
- В. Прагненням радянської влади захистити соціалістичну власність від розкрадання.
- Г. Прагненням радянської влади зламати опір українського селянства колективізації. +

59. Вкажіть назву території, пропущену в тексті Договору між СРСР і Чехословацькою Республікою 25 червня 1945 р.

... Україна возз'єднується в згоді з бажанням, проявленим населенням ... України і на підставі державної угоди обох Високих Договірних Сторін, зі своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

- А. Хотинська.
- Б. Подільська.
- В. Закарпатська. +
- Г. Буковинська.

60. Вкажіть, початком якого важливого процесу вважається XX з'їзд КПРС.

- А. Деідеологізації суспільства.
- Б. Десталінізації суспільства. +
- В. Деполітизації суспільства.
- Г. Депортації ворогів народу.

61. Вкажіть, яке слово є зайвим у переліку.

- А. Дисидентство.
- Б. Шістдесятництво.
- В. Космополітизм. +
- Г. Правозахисники.

62. Вкажіть, які з тверджень щодо проявів десталінізації в суспільному житті є правильними.

1. Початок реабілітації безвинно засуджених;
 2. Скасування воєнних трибуналів військ МВС та особливих нарад з правом карати без судового розгляду;
 3. Ліквідація концентраційних таборів та скорочення кількості внутрішніх військ;
 4. Поширення свободи слова і критики культу особи.
- А. Тільки 1-й, 2-й та 3-й варіанти правильні. +
 - Б. Тільки 2-й, 3-й та 4-й варіанти правильні.
 - В. Тільки 1-й, 3-й та 4-й варіанти правильні.
 - Г. Тільки 1-й, 2-й та 4-й варіанти правильні.

63. Вкажіть, яке слово є зайвим у наведеному нижче логічному ланцюжку.

- А. Десталінізація.
- Б. Раднаргоспи.
- В. Радянізація. +
- Г. Ремонтно-тракторна станція.

64. Вкажіть прізвище голови Української Гельсінкської групи.

- А. Л. Лук'яненко.
- Б. П. Григоренко.
- В. О. Тихий.

Г. М. Руденко. +

65. Вкажіть дату, пропущену в тексті: *«Верховна Рада УРСР затвердила Конституцію УРСР...»*.
А. 20 квітня 1978 р. +
Б. 20 травня 1978 р.
В. 20 червня 1978 р.
Г. 20 липня 1978 р.
66. Вкажіть, коли відбувся перехід до загальнообов'язкової середньої освіти.
А. У 1970 р.
Б. У 1971 р.
В. У 1972 р. +
Г. У 1973 р.
67. Вкажіть, якими були наміри «Народної ради» — демократичної опозиції Верховної Ради у процесі суверенізації України.
А. Вийти з-під контролю центрального радянського керівництва.
Б. Розбудувати незалежну демократичну Україну. +
В. Підписати новий союзний договір.
Г. Подолати економічну кризу.
68. На основі документа вкажіть головну мету діяльності Народного руху України.
...Рух визначає — побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу, умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки; створення суверенної української держави.
А. Відродження та всебічний розвиток української нації.
Б. Побудова демократичного й гуманного суспільства в суверенній українській державі. +
В. Створення умов для гідного життя людини.
Г. Забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп.
69. Вкажіть, які явища суспільного життя відображає карикатура.
А. Процес демократизації суспільства.
Б. Відсутність політичної культури. +
В. Складання багатопартійної системи.
Г. Зростання недовіри кандидатам у депутати.
70. Вкажіть, кого в перші роки незалежності України стали називати «мішочниками» або «човниками».
А. Бізнесменів, які часто їздили за кордон.
Б. Людей, які хотіли забезпечити свою родину всім необхідним для життя.
В. Людей, які в умовах дефіциту скуповували споживчі товари за кордоном і перепродували в Україні. +
Г. Робітників-вантажників.
71. Вкажіть явище, яке є причиною для інших.
А. Україна проголошує незалежність. +
Б. Україна стає членом НБСЄ.
В. Грошова реформа в Україні.
Г. Заснування армії незалежної України.

72. Вкажіть закономірні наслідки впровадження ринкових відносин у соціальному житті незалежної України.

1. Зростання безробіття; 2. Піднесення рівня життя населення; 3. Розвиток фінансової системи країни; 4. Соціальна диференціація; 5. Збільшення корумпованості влади.

А. 1, 2, 3.

Б. 1, 4, 5. +

В. 3, 4, 5.

Г. 2, 4, 5.

73. Вкажіть, про яке явище йдеться в тексті.

Населення України вважає масштаби ... дуже широкими. Згідно з результатами останніх соціологічних опитувань тільки 2 % респондентів вважають, що «ніхто в країні не бере хабарів», більшість дотримується протилежної точки зору.

А. Деідеологізація.

Б. Науково-технічна революція.

В. Корупція. +

Г. Інфляція.

74. Вкажіть прізвище автора збірки «Лихо з розуму».

А. Л. Лук'яненко.

Б. П. Григоренко.

В. В. Чорновіл. +

Г. О. Тихий.

75. Вкажіть, які з тверджень є правильними.

1. Причиною поразки дисидентського руху було те, що в СРСР були відсутні ринкові відносини;

2. Причиною поразки дисидентського руху було те, що дисиденти не мали активних зв'язків з масами, їм бракувало належної організованості;

3. Причиною поразки дисидентського руху було те, що влада намагалася позбутися опозиції, вбачаючи в ній загрозу для існуючого режиму;

4. Причиною поразки дисидентського руху було те, що народ був відданий радянській владі;

5. Причиною поразки дисидентського руху було те, що він складався лише з кількох сотень людей. Мільйони людей ще перебували в стані політичної летаргії.

А. Тільки 1-й, 2-й та 3-й варіанти правильні.

Б. Тільки 2-й, 3-й та 4-й варіанти правильні.

В. Тільки 1-й, 3-й та 4-й варіанти правильні.

Г. Тільки 2-й, 3-й та 5-й варіанти правильні. +

76. Вкажіть, з якою метою радянське керівництво затвердило в 1982 р. «Продовольчу програму».

А. Для збільшення експорту продуктів харчування за кордон.

Б. Для розвитку кооперативного товарного господарства на селі.

В. Для забезпечення населення основними видами продовольства. +

Г. Для зниження цін на продукти харчування.

77. Вкажіть, початком якого періоду в історії України вважається квітень 1985 р.

А. Демократизації суспільства.

Б. Відлиги.

В. Перебудови. +

Г. Національного відродження.

78. Вкажіть, для програми якої політичної партії є характерним твердження.

Політичний союз однопідумців, об'єднаних спільною з Україною долею і справою забезпечення кожній людині права на здоров'я, довголіття та життя в екологічно здоровому середовищі. Союз громадян, що словом і ділом сприяють відродженню України як незалежної держави вільних людей.

- А. Комуністичної партії України.
- Б. Соціалістичної партії України.
- В. Партії зелених України. +
- Г. Конгресу українських націоналістів.

79. Вкажіть дати, пов'язані зі здобуттям Україною незалежності.

- А. Квітень 1985 р.; квітень 1986 р.; березень 1990 р.
- Б. Квітень 1978 р.; квітень 1985 р.; квітень 1986 р.
- В. Липень 1990 р.; серпень 1991р.; грудень 1991 р. +
- Г. Грудень 1991 р.; лютий 1992 р.; березень 1994 р.

80. Вкажіть, яка з названих подій є визначальною причиною для інших.

- А. Вступ України до Ради Європи.
- Б. Вступ України до ОБСЄ.
- В. Прийняття Конституції України.
- Г. Проголошення незалежності України. +

**ДОДАТОК З ІЛЮСТРАЦІЯМИ
ДО ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«Історія України»**

Лекція 2. Утворення, розвиток та занепад Київської Русі

Собор святої Софії – визначна пам'ятка культової архітектури та монументального живопису Київської Русі (Київ, 1037 р.)

Північно-східний фасад Софії Київської (первинна архітектура собору)
макет-реконструкція Ю. Асєєва, В. Волкова, М. Кресального

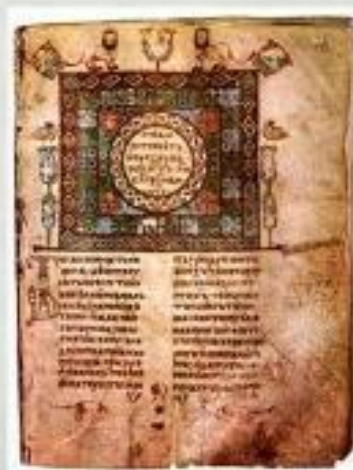

Нестор - давньоруський літописець, чернець Києво-Печерського монастиря, автор житій князів Бориса і Гліба, Феодосія Печерського. Традиційно вважається одним з найбільших істориків Середньовіччя - автором першої редакції «Повісті временних літ» (бл. 1113 р.).

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ»

Повість минулих літ — літописне зведення, складене в Києві на початку 12 століття, пам'ятка історіографії та літератури Київської Русі.

Золотий ковчег для зберігання Руської Правди

Писало

Дерев'яна цера. Пространство заповнялось воском

Писали на бересте, как и на церах, обычными заостренными писалами, просто выцарапывая нужный текст. Крайне редко, для особо важных писем или черновиков официальных документов могли использовать чернила.

Зображення Володимира Великого на [златнику](#) власного карбування.

Одяг стародавніх русічів

1 — частина стародавнього Києва — місто Володимира;
 2 — златник і срібник князя Володимира: на монетах зображувався з одного боку Христос Спаситель, з іншого — князь Володимир;
 3 — оборонний вал у м. Білгороді (реконструкція).

Лекція 3. Захоплення українських земель сусідніми державами та утворення Великого князівства Литовського

Герб Литви

Миндовг (конец 1230–1262)

Миндовг. Гравюра А. Бозз. XIX в., с гравюры XVI в.

Міндо́вг (*бл.1203 —1263)— засновник Литовської держави, великий князь литовський, з 30-х рр. XIII ст., перший і єдиний литовський король з 1253 року. Протягом 1230-1240 рр. об'єднав під своєю владою більшу частину литовських земель .

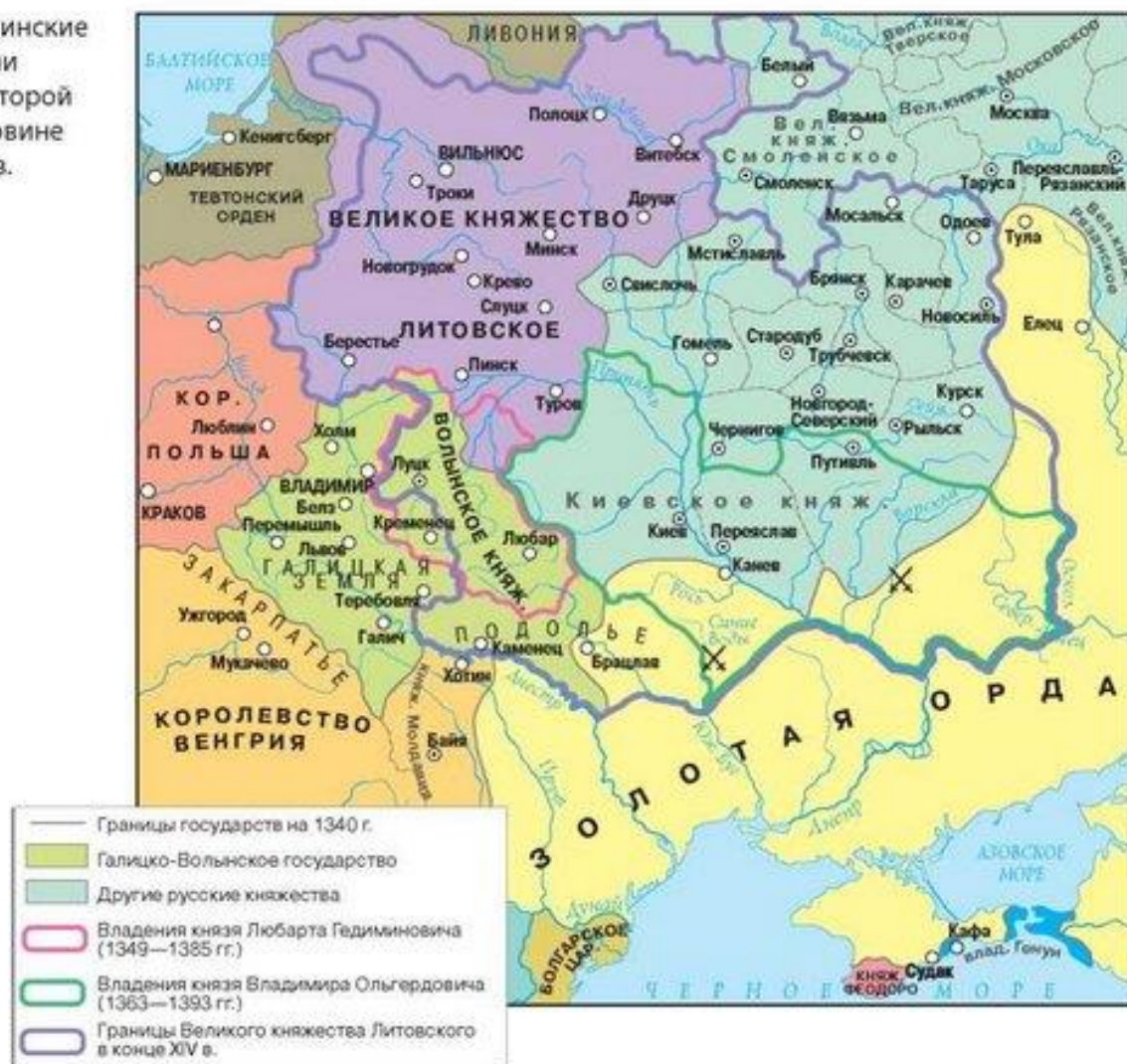
Гедимін (прибл. 1275—1341) — великий князь литовський (1316—1341). За його правління більша частина білоруських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. В 1319-20 захопив Берестейську землю і Дорогичин, а згодом Кам'янець та ін. міста. У васальній залежності від Гедиміна знаходились Мінське, Вітебське, Друцьке і Турово-Пинське князівства, завершив підкорення Полоцького князівства. Політичний вплив Гедиміна відчувався і в Києві. Залежними від Гедиміна були київський і смоленський князі.

Ольгерд. Гравюра А. Бозз. XIX в. с гравюры XVI в.

Ольгерд (* близько 1296 - травень 1377) — син Гедиміна, Великий князь Литовський (1345—1377). Ольгерд поступово приєднав більшість українських земель. Близько 1355 року відібрав від татар Чернігово-Сіверські землі, в 1362 розбив татарське військо на Синіх Водах (Синьоводська битва), приєднав до Литовської держави Київщину. Ольгерд зумів об'єднати у Велике князівство Литовське всі білоруські і більшість українських земель. Добрим ставленням до української культури і церкви прихилив до себе населення України-Русі та українських князів і магнатів, які брали участь у державній адміністрації Великого князівства Литовського. На зайнятих руських (українських) землях Ольгерд посадив своїх родичів, а в деяких місцях залишив руських князів із Рюрикового роду. За його правління руська мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського.

■ Украинские земли во второй половине XIV в.

Ягайло. Работа Я. Матейка. 1891 р.

Володислав II Ягайло (*1351 — †1 червня 1434) — Великий князь Литовський (1377—1381, 1382—1392) і польський король (1386—1434). Син Ольгерда Гедиміновича. Після смерті батька отримав великокнязівський престол і став разом із своїм дядьком Кейстутом володарем Литви. Це співправління було недовгим. Між співправителями спалахнула відверта боротьба, що закінчилась ув'язненням і загибеллю Кейстута (1382).

Кревська унія 1386 р.

Князь Олександр Вітовт

Срібна монета із зображенням кн. Вітовта

Акт Городельської унії 1413 року.

■ Грюнвальдская битва. Художник Я. Матейко

- Украинские земли в XV — начале XVI в.

Лекція 4. Виникнення та розвиток українського козацтва та Запорозької Січі.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Львів: Світ, 1990. 319 с. Книга є найбільш повним історичним дослідженням, що охоплює період 1471-1734 рр.. На багатому документальному матеріалі в популярній формі всебічно висвітлюється життя запорізького козацтва. Висвітлюються питання соціально-економічних історій, суспільного устрою, життя та побут запорізького козацтва, описані територія й кордони, природні умови Запорізької Січі. Для викладачів, студентів, істориків, етнографів, пропагандистів.

Портрет Остафія Дашкевича роботи Яна Матейка

Портрет князя Дмитра Вишневецького

Гравюра з зображенням Запорізької Січі

Музей козацтва на Хортиці

Пам'ятник Дмитру Вишнiveцькому на Хортиці

Вогнепальна зброя українського козацтва в експозиції Музею Історії запорізького козацтва в м. Запоріжжі

Пам'ятник запорозьким козакам на острові Хортиця

Король Сигізмунд 2-й Август

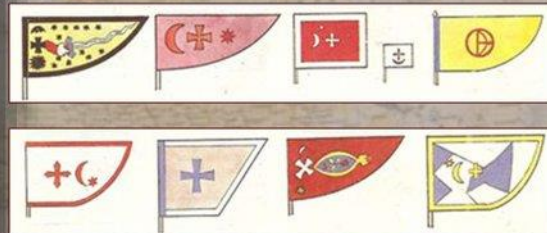
Титульний лист реєстру Війська Запорозького 1649 р. до якого було вписано 40 000 козаків.

На першій сторінці герб гетьмана Богдана Хмельницького і повний титул короля Речі Посполитої — Яна II Казимира

Козацькі клеїноди:

- Корогви;
- Литаври;
- Бунчук;
- Булава;
- Пірнач;
- Печатка.

Корогви

Герб Війська Запорізького – постать козака, озброєного мушкетом і шаблею — виник приблизно в другій половині XVI ст. Узаконив його Стефан Баторій у 1578 р. Цей герб вперше зображено на печатці Війська Запорозького в 1595 р. за гетьманування Григорія Лободи. Упродовж існування козацтва цей символ залишався незмінним. Він зображався на

головних печатках Війська Запорозького та Гетьманщини, на прапорах, портретах, іконах, у рукописах, друкованих виданнях.

Корогва – прапор Війська Запорозького, найбільша святиня козацтва. військова відзнака влади гетьмана України, кошового отамана Запорозької Січі, полковника, сотника; зберігалася у хорунжого.

Портрет Богдана Хмельницького

Гравюра фламандського картографа, гравера, художника Вільгельма Гондіуса

Портрет підписано латинською мовою:

«Bohdan Chmielnicki Exercitus ZaporovieŃ. Præfectus, Belli Servilis Autor Rebelliumq. Cosaccorum et Plebis UkrayneŃ Dux»

*(«Богдан Хмельницький. Війська Запорозького Головнокомандувач Війни холопської
Зачинатель, Повсталого Козацтва і Народу Українського Князь»).*

Невідомий художник Казак-бандурист XVIII ст.

Невідомий художник Казак-бандурист початок XIX ст.

“Покров Богородиці” із зображенням Богдана Хмельницького і архієпископа Лазаря Барановича. Перша половина XVIII ст.

Походить із Покровської церкви села Дешки, тепер Богуславського району Київської області.

Розмір – 88,5х60,5 см. Дошка, різьблення, левкас, темпера, олія, сріблення, золочення.

Із фондів Національного художнього музею України, Київ.

"Покров Богородиці" із зображенням невідомого козацького старшини - ліворуч у гурті. Середина XVII ст. Походить із села Саварка, тепер Богуславського району Київської області. Розмір - 101х73 см. Дошка, левкас, темпера, золочення. Із фондів Національного художнього музею України, Київ

Копія січової ікони “Покров Пресвятої Богородиці” з портретом останнього кошового Петра Калнишевського. Її у 1905-му замовив історик Дмитро Яворницький з ікони 1770-х років, що зберігалася в церкві у м. Нікополь.

Розмір – 51х37 см. Картон, левкас, олія.

Із фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.